

ભૌગોલિક, જીવન ચરિત્રાત્મક અને આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોત

રૂપરેખા

- 7.0 ઉદ્દેશો
- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 ભૌગોલિક માહિતી સ્ત્રોતના પ્રકારો
 - 7.2.1 સામાન્ય માહિતી સ્ત્રોત
 - 7.2.2 ભૌગોલિક માહિતી સ્ત્રોત
 - 7.2.2.1 નકશાઓ, નકશાપોથીઓ અને પૃથ્વીનો ગોળો ઉપયોગિતા, મૂલ્યાંકન, પ્રકારો અને ઉદાહરણો
 - 7.2.2.2 સ્થળ-વર્ણનકોશ
વ્યાખ્યા, પ્રકારો અને ઉદાહરણો, ઉપયોગિતા, મૂલ્યાંકન
 - 7.2.2.3 પ્રવાસ માર્ગદર્શિકા
વ્યાખ્યા, પ્રકારો અને ઉદાહરણ, ઉપયોગિતા, મૂલ્યાંકન, સારાંશ
- 7.3 જીવન ચરિત્રાત્મક માહિતી સ્ત્રોત
- 7.4 આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોત
- 7.5 સારાંશ
- 7.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 7.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 7.8 સંદર્ભો અને વિશેષ નોંધ

7.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

- દેશ વિદેશમાંથી પ્રકાશિત થતા મહત્વપૂર્ણ સ્થળ-વર્ણનકોશો, પ્રવાસ માર્ગદર્શિકા અને નકશાપોથી સમજાવાનો
- ભૌગોલિક સ્ત્રોતોને તેની ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં મૂલ્યાંકન કરવાનો
- વિવિધ પ્રકારના સ્ત્રોતોને ઓળખીને ભૌગોલિક સ્ત્રોતોની પસંદગી કરવાનો

7.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

વિશિષ્ટ સંદર્ભ સાધનોના સમૂહોનું વર્ણન જોઈએ તો ભૂગોળના ખાસ ક્ષેત્રોને સંબંધિત છે. તમે જાણો છો કે ભૂગોળનો સંબંધ પૃથ્વીની સપાટી અને વિશ્વના ભૂખંડો, જે મહાદ્વિપ અને અનેક દેશોમાં વહેંચાયેલ છે તેની સાથે છે. વાતાવરણ, વનસ્પતિ, જીવ-જંતુ, કુદરત સંપત્તિ, લોકો તથા ઉદ્યોગો, ઈત્યાદિ ભૌગોલિક અભ્યાસના મુખ્ય અંગ અને વિષય છે. તેને સાંપ્રત યુગમાં મહત્વપૂર્ણ

વિષય તરીકે માનવામાં આવે છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ ભૂગોળના માહિતી સ્ત્રોતોની માંગ અને આવશ્યકતા સ્પષ્ટ રૂપે જોઈ શકાય છે.

સામાન્યથી માંડી વિશેષ વ્યક્તિ જે તે ભૌગોલિક માહિતી મેળવવા ઉત્સુક હોય છે, પર્યટક જે તે સ્થળની માહિતી મેળવવા ઈચ્છા રાખતો હોય છે, તો કેટલાંક જે તે સ્થળે જવા માટે ધોરીમાર્ગ કે રેલમાર્ગ જાણવાની ઈન્તેજારી ધરાવતાં હોય છે. અભ્યાસના સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓ, જિજ્ઞાસુઓ, ભૌગોલિક વિસ્તારની માહિતી મેળવવા માગતા હોય છે – આ પ્રકારની તમામ માહિતીનું સમાધાન ભૌગોલિક સ્ત્રોતોમાંથી મળી રહે છે.

પરિભાષા :

ભૌગોલિક માહિતી સ્ત્રોતો એટલે ભૂગોળને સ્પર્શતી સર્વાંગી માહિતી આપતા સ્ત્રોતો અર્થાત્ પૃથ્વીની સપાટીને સ્પર્શતા સ્ત્રોતો – જેમાં ખંડો, રાષ્ટ્રો, રાજ્યો, પ્રદેશો, વિસ્તારો, શહેરો, નગરો, ગામો તેમજ મહાસાગરો, સમુદ્રો, તળાવો, નદીઓ, પર્વતો, મેદાનો, જંગલો, રણો વગેરેની માહિતી સહિત ભૂગોળ આનુષંગિક માહિતી – જેવી કે વાતાવરણ, વરસાદ, કુદરતી સંપત્તિ, વનસ્પતિ, ઉદ્યોગો વગેરેની માહિતીનો પણ સમાવેશ થતો હોય.

7.2 ભૌગોલિક માહિતી સ્ત્રોતના પ્રકારો

(Types of Geographical Information Sources)

ભૌગોલિક સંદર્ભસ્ત્રોતોને વ્યાપક દૃષ્ટિએ બે વિભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે :

- (1) સામાન્ય સંદર્ભ સ્ત્રોતો
- (2) ભૌગોલિક સંદર્ભસ્ત્રોતો

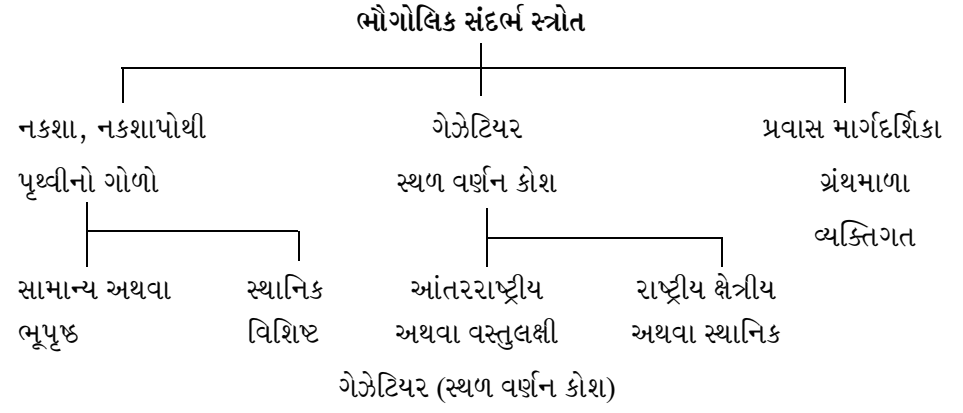
7.2.1 સામાન્ય સંદર્ભ સ્ત્રોતો :

વિશ્વકોશો, શબ્દકોશો, વાર્ષિકીઓ (Year book) પંચાગો વગેરેને તથા એવાં અનેક સ્ત્રોતોને સામાન્ય સંદર્ભ સ્ત્રોતોના પ્રકારોની આપણે અગાઉ ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ. આ સંદર્ભ સ્ત્રોતોમાં ભૌગોલિક માહિતી પણ મળે છે. પરંતુ તેમાં બીજાં ક્ષેત્રોની અન્ય પ્રકારની માહિતી વધારે હોય છે.

ઉદાહરણ તરીકે વિશ્વકોશોમાં દેશો, રાજ્યો, શહેરો વગેરેની ઉપયોગી માહિતીનો સમાવેશ કરેલ હોય છે. અનેક દેશોનાં નકશાઓ પણ વિશ્વકોશોમાં આપવામાં આવેલા હોય છે. આ જ રીતે વાર્ષિકીઓ, પંચાગો, શબ્દકોશો, આંકડાકીય સ્ત્રોતો વગેરેથી વિવિધ દેશો સંબંધિત વર્ષનાત્મક તેમજ આંકડાકીય માહિતી પણ મળે છે અને તેના આધાર ઉપર તેને ભૌગોલિક માહિતી સ્ત્રોતોની શ્રેણીમાં સરળતાપૂર્વક વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી સ્ત્રોતોમાં પણ ભૂગોળશાસ્ત્રી અને નકશાવિદો (Cartographer) ના જીવનચરિત્ર તથા વૃત્તાંત અને વિવિધ મહાપુરુષોની જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિની પણ માહિતીનો સમાવેશ કરેલ હોય છે. પરંતુ આ બધા સ્ત્રોતોની વ્યાપ્તિ ભૌગોલિક માહિતી સુધી જ મર્યાદિત નથી હોતી. આથી તેને સામાન્ય સંદર્ભ ગ્રંથ કહેવામાં આવે છે. જેમાં માહિતીપ્રદ અને ઉપયોગી ભૌગોલિક માહિતી પણ સામેલ હોય છે.

7.2.2 ભૌગોલિક સંદર્ભ સ્ત્રોતો (Geographical Reference Sources) :

વિશિષ્ટ ભૌગોલિક માહિતી સ્ત્રોતો, જેને સંદર્ભ કાર્ય માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, તેને આપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકીએ જેમ કે –

- (1) નકશાઓ, નકશાપોથીઓ અને પૃથ્વીગોળો
- (2) ગેઝેટિયર
- (3) પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાઓ

આવા વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સંદર્ભનો ઉપયોગ જોઈએ તો,

- (i) નાના – નાના એકમો અને વિશિષ્ટ તથ્યોની માહિતી તેમાંથી સરળતાપૂર્વક મળી જાય છે, જે સામાન્ય સંદર્ભ ગ્રંથોમાંથી મેળવી શકાતી નથી.
- (ii) આવા સંદર્ભ સ્ત્રોતોમાં આપેલી માહિતી ખૂબ જ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હોય છે અને
- (iii) તે કોઈ વિષયક્ષેત્ર સુધી જ મર્યાદિત હોય છે, આથી ઉપયોગ કરવામાં સુવિધા અને સરળતા રહે છે.

ભૌગોલિક સંદર્ભ સ્ત્રોતોમાં ચર્ચા કરતાં સમયે એ સમજી લેવું જોઈએ કે આવા સામાન્ય સંદર્ભ સ્ત્રોતો જેમાં અન્ય પ્રકાર માહિતીની સાથે ભૌગોલિક માહિતી પણ મળે છે. તેથી ભૌગોલિક માહિતીનો વિસ્તાર માત્ર નકશા, નકશાપોથીઓ, ગેઝેટિયર તથા પ્રવાસ – માર્ગદર્શિકા સુધી જ મર્યાદિત હોય છે અને માત્ર ભૌગોલિક માહિતી આપનારા વિશ્વકોશ, શબ્દકોશ તથા હેન્ડબુક તેમાંથી જુદાં હોય છે.

Modern Geogrpahy: and Encyclopedia Survery/ed. By Gary s. Dunbar, New York : Garland, 1990.

આમાં લગભગ 400 જેટલી સહીવાળી નોંધ છે. 1990 થી શરૂ કરીને વર્તમાન સમય સુધીના ભૂગોળ વિષય-ક્ષેત્રોનો વિશેષજ્ઞો, સંસ્થાઓ, મુખ્ય અવધારણાઓ તથા વિકાસના સિદ્ધાંતોના પેટા વિષયોનું વર્ણન અને માહિતીનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

7.2.2.1 નકશાઓ, નકશાપોથીઓ અને પૃથ્વીનો ગોળો :

નકશા, નકશાપોથીઓ અને પૃથ્વીનો ગોળો ભૌગોલિક માહિતીના મુખ્ય સ્ત્રોતો છે. નકશામાં પૃથ્વીની નિશ્ચિત હદને સપાટ, સમતળ સપાટી ઉપર રજૂ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં દેશો, શહેરો અને જળ જમીનોને પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ છે. નકશાપોથીઓ નકશા, કોઠાઓ અને સારણીનું સંકલન હોય છે. ગ્લોબમાં પૃથ્વીના ગોળાકાર આકારનું પ્રસ્તુતીકરણ હોય છે.

● નકશાઓ (Maps) :

નકશા એટલે પૃથ્વીની કે તેના કોઈ ભાગની સપાટીની ભૌતિક લાક્ષણિકતા, રાજકીય સરહદો વગેરે દર્શાવતી સમતળ રજૂઆત.

ALA Glossary of Library and Information Science માં દર્શાવ્યા મુજબ, ‘નકશા સામાન્યતઃ એક નક્કી કરેલા માપ મુજબ અને એક સમતળ આધાર ઉપર પૃથ્વીની સપાટી કે કોઈ અન્ય ગ્રહ કે તેને સંબંધિત વિશેષતાઓનું ચિત્રણ છે.’

બ્રિટીશ મ્યુઝિયમ નકશા કક્ષના ભૂતપૂર્વ અધિક્ષક આર. એ. સ્કેલ્ટન (R. A. Skelton) નકશાની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે, ‘નકશો એ પ્રલોખ છે – જેમાં લિખિત શબ્દોમાં વર્ણન કરવાની અપેક્ષાએ સ્થળ, સ્થિતિ, વિસ્તાર અને દિશાઓને ચિત્રણ સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. તેનું નિર્માણ એક ગાણિતિક પ્રક્રિયા છે જે માપન અને ગણતરીને ચોક્કસાઈપૂર્વક અનુસરે છે.’

નકશાઓ અનેક પ્રકારના હોય છે – જેમ કે, સમતળ નકશા (Flat maps), ચાર્ટ (Charts), ગ્લોબ (Globe) ઉપરાંત ભૌતિક નકશા (Physical maps), સ્થળાકૃતિક નકશા (Topographical maps), માર્ગ નકશા (Route Maps), ઐતિહાસિક નકશા (Historical maps), આર્થિક અને વાણિજ્ય નકશા (Economic and Commercial maps), ખેતી વિષયક નકશા (Agricultural maps) વગેરે.

● **નકશાપોથીઓ (Atlas) :**

નકશાપોથીઓ (Atlas) શબ્દનો પ્રયોગ સૌ પ્રથમ ગેરાર્ડસ મેર્કટર દ્વારા નકશાઓના સંગ્રહ માટે કરવામાં આવ્યો છે. જેનું નામ હતું : Atlas Sive Comsmographicae Meditatione De Febrica Mundi, Dussedor, 1595 જે ત્રણ ભાગમાં કંમ્પોઝ કરવામાં આવેલો (1585, 1590, 1595) જે તેમનો પુત્ર રુમોલ્ડ મેર્કટર દ્વારા કરવામાં આવેલો. આજે વિપુલ પ્રમાણમાં અને વિવિધ સ્વરૂપ આકારમાં નકશાપોથીઓ પ્રકાશિત થઈ રહેલી છે.

નકશાઓનું પુસ્તક સ્વરૂપ સંકલન એટલે નકશાપોથીઓ – અર્થાત્ નકશાઓનો ગ્રંથ જે મુદ્રિત વિવરણ સાથેનો કે તે સિવાયનો પણ હોઈ શકે તેમજ તે પાઠ્યપુસ્તક પુરવણી તરીકે કે સંગત સ્વરૂપે કે સ્વતંત્ર એકમ સ્વરૂપે પણ હોઈ શકે. વળી, તે પ્લેટ્સ કોતરણી કરેલા ગ્રંથ સ્વરૂપે પણ હોઈ શકે. કોઈ વિષયની સચિત્ર રજૂઆત પણ હોઈ શકે.

એ. એલ. એ. ગ્લોસરી (A. L. A. Glossary) એટલાસ ‘નકશાઓના ખંડો, પ્લેટો’ Plates નકશીકામ, પત્રકો વગેરેની એક સંકલિત કૃતિ હોય છે. જે શાબ્દિક વર્ણન સાથે છપાયેલી હોઈ શકે છે. અને ના પણ હોઈ શકે. તે એક અથવા વધારે ખંડોમાં મૂળપાઠોની સાથે પ્રકાશિત કરવામાં આવેલી પણ હોઈ શકે છે.

● **પૃથ્વીનો ગોળો (Globe) :**

ગ્લોબના પ્રથમ નમૂનાનો વર્ષ 1492 માં સર્વ પ્રથમ જર્મનીમાં નક્સેમબર્ગ (Nuxemberg) નામના સ્થળે બનાવવામાં આવ્યો હતો. નકશા અને ગ્લોબમાં તફાવત માત્ર આકાર અને સ્વરૂપનો હોય છે. નકશો પૃથ્વીની કોઈ પણ પ્રકારની એક ભૌગોલિક પ્રતિમા હોય છે જેને એક માપ અનુસાર સમતળ સપાટી પર દોરવામાં આવેલ હોય છે. જ્યારે ગ્લોબ પૃથ્વીની સપાટીને ગોળાકાર ઉપર તૈયાર કરવામાં આવેલો હોય છે તે એક ખોખલો ધાતુનો ગોળો છે, જેની સપાટી પર દુનિયાનો નકશો દોરેલો હોય છે, જે એક ધરી પર મૂકેલો હોય છે, જે ગોળગોળ ફરી શકે છે. ‘ગ્લોબ’ શબ્દ ‘દુનિયા’ અને ‘પૃથ્વી’ બંને માટે પર્યાયરૂપે વપરાય છે. નકશા વિજ્ઞાનમાં તેને પૃથ્વીનું એક ‘સ્કેલ મોડલ’ (Scale Model) કહેવામાં આવે છે.

● **ઉપયોગિતા :**

નકશા એટલાસનો સામાન્ય માણસો અને વિશેષજ્ઞો પોતાના કાર્ય માટે અને આનંદ માટે ઉપયોગ કરતા હોય છે. તેની ઉપયોગિતા તેના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખે છે. આપણે અહીંયા વિવિધ પ્રકારના નકશાઓની અને તેની ઉપયોગિતા જોઈએ તો,

– **પ્રાકૃતિક નકશા (Physical Map) :**

તેનો ઉપયોગ પ્રાકૃતિક અથવા ભૌતિક વિશ્વ, દેશ, પ્રદેશ, શહેર અથવા ગામડાં, પહાડ, નદી, સમુદ્ર, તળાવ મહાસાગર, ખાડી, ઉપસાગરનું સ્થાન જાણવા અથવા તેની ઓળખ મેળવવા માટે અથવા કોઈ અન્ય ભૌગોલિક માહિતી માટે કરવામાં આવે છે.

— ભૂપૃષ્ઠ નકશા (Topographic Map) :

તેનો ઉપયોગ વિસ્તૃત ભૂગર્ભ વિવરણો, જમીન, જંગલ અને મૂળભૂત પ્રકારની માહિતી જે ઐતિહાસિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અથવા અન્ય પ્રકારના વિકાસ સંબંધિત હોય છે તે માટે કરવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ જમીનનો ઉપયોગ, જમીનની માલિકી, સંદેશાવ્યવહારના સાધનો, વાહનવ્યવહાર વગેરેને પ્રદર્શિત કરવા માટે કરવામાં આવે છે.

— માર્ગ નકશા (Route Map) :

તે સડક, રેલ, પુલો તથા અન્ય પ્રકારના રસ્તાઓને દર્શાવે છે.

— રાજકીય નકશા (Political Map) :

જે સામાન્ય રીતે વિવિધ દેશો, રાજ્યો શહેરો, નગરો વગેરેની રાજકીય હદ નક્કી કરે છે.

● ઐતિહાસિક નકશા (Historical Map) :

કોઈ યુદ્ધ સ્થળ અથવા બનાવ અથવા તેની પ્રગતિ અને વિસ્તાર ચાર્ટમાં પ્રવાહને ચિત્રિત કરે છે. તેનાથી યુદ્ધ પછીના બે અથવા વધારે દેશો વડે મધ્યસ્થતા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ સીમાઓને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવેલ હોય તેને જાણી શકાય છે. આ ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનોના નેજા હેઠળ સંબંધિત દેશોની સીમાઓ — જે યુદ્ધ પછી નક્કી કરવામાં આવેલ હોય છે, તેની જાણકારી પણ તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ પ્રદેશ (Un Trust Territories)

● આર્થિક અને વાણિજ્યિક નકશાપોથીઓ (Economic and Commercial Atlases) :

આમાં વ્યાપારિક તથ્યો, ખેતીવાડી સંબંધી તથ્યો, સંદેશાવ્યવહારના સાધનો, વાહન વ્યવહારના સાધનો રસ્તાઓ, છૂટક વેપાર, આયાત — નિકાસ વગેરેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

● મૂલ્યાંકન :

નકશા અને નકશાપોથીઓનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે નીચે જણાવેલા મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

— અધિકૃતતા (Authority) :

નકશા અને નકશાપોથીઓનું પ્રકાશન ઉચ્ચ કક્ષાની કુશળતા, યોગ્ય રજૂઆતની દૃષ્ટિ તેમજ માપન (Scale) ની સારી એવી જાણકારી માગી લે છે. સાથે જ મૂલ્યાંકન કરનારમાં માનચિત્રકાર (Cartographer) ની યોગ્યતા પણ આવશ્યક છે. વળી, તેના પ્રકાશનનું કાર્ય ખર્ચાળ પણ હોય છે. તે જોતાં પ્રકાશકનો અનુભવ પણ લક્ષમાં રાખવાનું જરૂરી છે. સામાન્યતઃ નકશાઓનું પ્રકાશન સરકાર કે સરકારી એજન્સીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે જેથી તેની વિશ્વસનીયતા અને પ્રમાણિકતાનો પ્રશ્ન રહે નહિ. સાથે જ કેટલીક માનચિત્રણ (Cartographic) સંસ્થાઓ પણ આ કાર્ય કરે છે — જેમ કે : Ronald McNally & Co., National Geographic Society, Oxford University Press વગેરે છે. ભારતમાં Survey of India તેમજ ગુજરાતમાં અનડા પ્રકાશન નકશાઓ પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય કરે છે.

— વ્યાપ્તિ અને ઉપયોગકર્તા (Scope and Audience) :

સામાન્યતઃ નકશા અને નકશાપોથીના પ્રારંભમાં આપવામાં આવેલી પ્રસ્તાવનામાં તેની વ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી હોય છે. તેનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. આ ભૌગોલિક સ્ત્રોતો જુદી જુદી વય ધરાવતાં તેમજ વાચકની કક્ષાને (સામાન્ય, વ્યવસાયિક) લક્ષમાં રાખી પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના તૈયાર કરવામાં આવે છે. શહેર અને રાજ્યના વિવિધ આયોજનમાં તે ઉપયોગી નીવડે છે.

— માપન (Scale) :

સામાન્યતઃ નકશાઓ પ્રમાણિત અને નિશ્ચિત માપ સાથે જ તૈયાર કરવામાં આવે છે, જેમ કે 1 : 150 એટલે કે 1 ઈંચ બરાબર 150 કિલોમીટર. માપન જેટલું મોટું હોય નકશો તેટલો નાનો બનશે. વળી, આ માપન દર નકશાદીઠ નકશામાં દર્શાવવામાં આવે છે.

— ગોઠવણી (Arrangement) :

સામાન્યતઃ નકશાપોથીમાં નકશાઓની ગોઠવણી સામાન્યથી વિશેષ તરફની કરવામાં આવતી હોય છે — જેમ કે, દુનિયા — એશિયા — ભારત — પશ્ચિમનાં રાજ્યો — ગુજરાત — અમદાવાદ.

— અઘતનત્ત (Currency) :

પ્રાકૃતિક ભૂપૃષ્ઠ તેમજ રાજકીય પરિવર્તનને કારણે પૃથ્વીની સપાટી પર હયાત પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે. પરિવર્તન સાથે નકશો અઘતન હોય તે આવશ્યક છે.

— આકાર અને કદ (Format) :

તેનો આકાર અને કદ સરળતાથી હસ્તાંતર કરી શકાય તેવા હોય તેવો હોવો જોઈએ :

● રંગ (Colour)

ઉદાહરણ તરીકે મહાસાગરની ઊંડાઈ દર્શાવવા ઘાટા રંગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં રાજ્યોની સરહદો સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય તે માટે અલગ અલગ રંગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

● પ્રતીક (Symbol) :

ધોરી માર્ગ, રાજમાર્ગ, રેલવેમાર્ગ, શહેર, ગામ વગેરે દર્શાવવા માટે પ્રમાણિત ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

● પ્રક્ષેપણ (Projection) :

નકશામાં જુદી જુદી વિકૃતિઓનું સ્પષ્ટ પ્રક્ષેપણ કરવામાં આવતું હોય છે અને તે સ્પષ્ટ હોવું આવશ્યક છે.

● જાળી પદ્ધતિ (Grid System) :

અક્ષાંશ અને રેખાંશ નકશામાં દર્શાવવામાં આવશ્યક છે જેથી જે તે સ્થળનું નિશ્ચિત સ્થાન જાણવાનું સરળ બને છે.

● ટાઈપફેસ (Typeface) :

ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલાં ટાઈપફેસ પણ તેની ઉપયોગિતામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ ટાઈપફેસ સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફ નાના થતાં જતાં હોવાં જોઈએ.

● બાંધણી (Binding) :

તેનું મુદ્રણ સ્પષ્ટ તેમજ બાંધણી મજબૂત હોવી જોઈએ.

● અનુક્રમણિકા (Index) :

નકશાપોથીમાં અનુક્રમણિકા આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે. વર્ણાનુક્રમ અનુક્રમણિકા કોઈપણ સ્થળનું સ્થાન ત્વરિત જાણવા આવશ્યક છે.

● ઉપયોગિતા (Uses) :

આજે વિવિધ પ્રકારના નકશાઓ જોવા મળે છે. ગ્રંથાલયનું સેવાક્ષેત્ર અને વાચકો / ઉપયોગકર્તાઓને તેમજ નકશાઓની પસંદગીને લક્ષમાં રાખવાનું આવશ્યક છે.

● ઉદાહરણો :

(A) સામાન્ય અને સ્થળાકૃતિક (B) વિશિષ્ટ અથવા વિષયવસ્તુલક્ષી

(A) સામાન્ય અને સ્થળાકૃતિક નકશા (Topographical map) :

ભૂપૃષ્ઠની માહિતી દર્શાવે છે. તે આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક સ્તરે પ્રકાશિત થતાં હોય છે.

(1) આંતરરાષ્ટ્રીય નકશા :

ઉદા.1 The New International Atlas :

(Licago : Rand McNally, 1991)

- 1:12,0,000 ના માપનો વિશ્વના મુખ્ય રાજકીય વિસ્તાર સાથેનો નકશોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- વિશ્વના મુખ્ય શહેરોના ક્ષેત્રફળ, દરેક ખંડના મુખ્ય ક્ષેત્રો, મહાસાગરનો સમાવેશ પણ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત ભૌગોલિક પદોની વ્યાખ્યાઓની પદાવલિ પણ આપવામાં આવી છે. વિશ્વની વસતિ, ક્ષેત્રફળ, રાજકીય એકમો સહ માહિતીનો કોઠો ઉપરાંત વિશ્વના મુખ્ય શહેરોની અનુક્રમણિકા અને આ અનુક્રમણિકામાં 1,60,000 કરતાં પણ વધારે નોંધો આપવામાં આવી છે.

ઉદા.2 The Times Atlas of the world. 9th Comprehensive Edition, London, Times News papers, 1992

ઉદા.3 આ એટલાસની પ્રથમ આવૃત્તિ 1955–59માં Times Book of England દ્વારા પાંચ ખંડમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. 1967 માં માત્ર એક જ ખંડમાં તેને પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. 1990 માં તેને પાંચ ભાગમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ જે તેની આવૃત્તિ હતી, જેમાં 40 પાના પ્રિફેક્ટરી માહિતીના હતા. ઈ.સ. 1992 માં ની નવમી આવૃત્તિ ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. પ્રથમ ભાગમાં વિશ્વની સામાન્ય રૂપરેખા, ઊર્જા, સ્ત્રોતો, ખાદ્યસામગ્રી, ખનિજ સંપત્તિ વગેરેની માહિતી બીજા ભાગમાં નકશા અને ત્રીજા ભાગમાં અનુક્રમણિકા આપવામાં આવેલ છે.

આ આનંદ રાષ્ટ્રીય સ્તરની વિખ્યાત નકશાપોથી ગ્રેટ બ્રિટન માટે 1 : 850,000 અને બાકીના તમામ દેશો માટે 1: 2,500, 000 ના સ્કેલનો ઉપયોગ કરેલ છે. તેની અનુક્રમણિકામાં 2,10,000 નોંધો નં. 213 ને Double Page Eight Colour Plates of Map સાથે આપેલ છે.

વિશ્વના તમામ દેશોની માહિતી કલરમાં આપેલ છે. તેમાં ઉત્તમ કાગળ, આકર્ષક બાંધણી, સુંદર છાપકામ ધરાવતો એક મહત્વનો વિશ્વસનીય માહિતી સ્ત્રોત છે.

III. Pater's Atlas of the world by Arno peter New york, Harper row, 1990.

(2) રાષ્ટ્રીય નકશાઓ અને નકશાપોથીઓ :

સામાન્ય રીતે દરેક દેશમાં એક રાષ્ટ્રીય નકશા — વિજ્ઞાન સંખ્યા હોય છે. આ સંખ્યા દ્વારા રાષ્ટ્રીય નમૂના મુજબ નકશા બનાવી પ્રકાશન કરે છે. ભારતમાં માન્ય નકશામાં સંગઠન “Survey of India's અને National Atlas and Thematic Mapping Orgnization” અને Geo logical Survey of India છે. તે સર્વેક્ષણનું અને પ્રકાશનું કાર્ય કરે છે.

વ્યાપારિક અને વ્યક્તિગત સંગઠન દ્વારા પણ નકશાપોથીનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં પ્રમાણભૂત (Standard) હોતા નથી રાષ્ટ્રીય પ્રાદેશિક કે સ્થાનિક નકશાપોથીઓ કોઈ

દેશ-વિદેશ, વિશ્વના કોઈ ખાસ ક્ષેત્ર વિશેષ અથવા રાજ્ય, વિસ્તાર, શહેર વગેરે સંબંધિત હોય છે. જેમાં જુદી જુદી ખાસિયતો અને વિશિષ્ટતા આપવામાં આવેલ હોય છે.

કેટલીક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક નકશાપોથીઓનું નિર્માણ કરવા પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.

- (1) United Nations Commission on National Atlases
- (2) International Geographical Union, Commission on National Atalases.

રાષ્ટ્રીય નકશાપોથીના ઉદાહરણ :

- (1) National Atlas of India Calcutta National Atlas and The Matic Mapping Organisation, 1980 2Vol

પ્રથમ ભાગ :

પ્રથમ ભાગમાં જંગલ, પ્રાકૃતિક, સંશકીય ક્ષેત્રે વહીવટી અને ભૌતિક વિભાજનોનો દર્શાવ્યા છે. પ્રથમ ભાગમાં 109 ચિત્રો આપેલ છે. ભારતની 264 ચિત્રો ધરાવતી અત્યંત વ્યાપક નકશાપોથી છે.

બીજો ભાગ :

આ ભાગમાં વસતિ, વાહનવ્યવહારમાં, પર્યટન કેન્દ્ર, ટપાલ, ઉદ્યોગ, અનાજના પાકો, ભાષા, હસ્તકલા, સ્વાસ્થ્યનો સમાવેશ બીજા પ્રકરણો સાથે કરવામાં આવ્યો છે. આ ભાગમાં ચિત્રોની શરૂઆત 110 નંબરથી કરવામાં આવી છે.

(3) સ્થાનિક નકશા અને નકશાપોથી (Local maps and Atlases) :

દરેક દેશના નકશા અને નકશાપોથીઓ ઉપરાંત સ્થાનિક નકશા પણ પ્રકાશિત થતાં હોય છે. જેની અંદર વિષયનું વિશેષ નિરૂપણ અને પ્રાકૃતિક સ્થિતિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેનું પ્રકાશન સરકાર દ્વારા મોટેભાગે થતું હોય છે. તેના ઉદાહરણો જોઈએ તો :-

(1) નકશામાં ગુજરાત – અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, 1999 :

આ નકશામાં ગુજરાતની સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેનું પ્રકાશન યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ દ્વારા જીલ્લા વસતિ ગણતરીના સહયોગથી કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રારંભમાં ગુજરાતની સંપૂર્ણ ભૌગોલિક માહિતી જેવી કે ખેતી, ઉદ્યોગ, શૈક્ષણિક સંખ્યામાં, વાહનવ્યવહાર, વીજળી, સ્થાન પ્રાકૃતિક વિભાગો, જમીન, જંગલ, ખનિજ, વરસાદ, આબોહવા, ઉષ્ણતામાન વિગેરે માહિતી આંકડા સહિત આપેલ છે.

ત્યાર પછી જિલ્લાઓની સામાન્ય માહિતી રેખાંશ, સ્થાન, અક્ષાંશ જમીન, રચના, નદીઓ, આબોહવા, આર્થિક સાધનો, વસતિ, પાયાની સુવિધાઓ, તાલુકાના દરેક ગામની યાદીઓ જીલ્લા અને તાલુકાના નકશા પણ આપવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતના જિલ્લાઓ અને તાલુકાઓને નકશામાં વિવિધ માહિતી સાથેનો આ મહત્વનો સંદર્ભસ્ત્રોત છે.

- (2) Maharashtra in Maps / by K.R. Diskhit, Assited by Charulata Patil. Bombay : Maharashtra Stoles, Board for Literature and Culture, 1986, 245 P

મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ બોર્ડ દ્વારા પ્રકાશિત નકશામાં પ્રવાસના સ્થળો, રોજગારી, વસતિ, ઉદ્યોગ, ખાંડ ઉદ્યોગ, 67 નકશાઓનો વહીવટી વિભાગ સહ આપવામાં આવ્યા છે. આ સ્ત્રોતમાં તમામની આંકડાકીય અધિકૃત માહિતી આપેલ છે.

(B) વિશિષ્ટ અથવા વિષયલક્ષી નકશાઓ :

વિષયલક્ષી અથવા વિશિષ્ટ નકશામાં કોઈ વિષયની વિશેષ સંબંધિત ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી હોય છે. જેમાં આર્થિક, રાજકીય, જમીનના ઉપયોગનું વર્ણન, સર્વેક્ષણ, વરસાદ, રેલ્વે, રસ્તા, હવાઈમાર્ગ, વસતિ, ધર્મ, ભાષા વગેરેની માહિતી નકશા દ્વારા આપવામાં આવેલી હોય છે. માહિતી જુદી જુદી રીતે વિભાજીત કરી શકાય છે.

- (1) ઐતિહાસિક નકશાપોથીઓ (Historical Atals)
- (2) આર્થિક તેમજ સામાજિક નકશા (Economic and Social Atlases)
- (3) જન સંખ્યાત્મક નકશાપોથીઓ (Demographic Atlases)
- (4) માનવ શાસ્ત્ર નકશા-પોથી (Anthropological Atlases)
- (5) પર્યટક નકશાપોથી (Tourist Atlases)
- (6) ધાર્મિક નકશાપોથી (Religious Atalses)

(1) ઐતિહાસિક નકશાપોથીઓ (Historical Atlases) :

વિશ્વની બદલાતી રાજકીય સીમાઓની જાણકારી મેળવવા માટે ઐતિહાસિક નકશાપોથીઓનો ઉપયોગ થાય છે. આવી માહિતી મેળવવા માટે ને આધારભૂત સ્ત્રોત બની રહે છે. સંશોધકો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલ માર્ગની જાણકારી અને મુખ્ય યુદ્ધો અને સંગ્રામની સ્થિતિની માહિતી આ પ્રકારની નકશાપોથીઓમાંથી મળી રહે છે.

ઉદાહરણ જોઈએ તો :-

- (I) Map of Mughal India / Drawn by J.B.J. Gentil; ed by Sytan Gole. New Delhi; Manohar, 1988.

“કૈંઝાબાદ નવા સિરાજઉદ્દૌલાના” દરબાર માં ફ્રાંસની સરકારના એજન્ટ દ્વારા 1970 માં બનાવવામાં આવી હતી. 21 રાજ્યના સૂબાઓના વર્ણન સાથે 21 નકશાઓ સમાવ્યા છે. 1785માં પ્રથમવાર પેરિસમાં પ્રકાશિત થઈ હતી.

- (II) Times Atlas of Wrold History / ed. by G. Barclough 3rd ed. (ed. by Normand Stone). Mapplewood : N1: Hammond, 1989.

આને સાત મુખ્ય વિભાગમાં વિભાજીત કરેલ છે. માહિતીને કાલાનુક્રમ પત્રક સ્વરૂપે રજૂ કરેલ છે. માનવ ઇતિહાસના પ્રારંભથી લઈને વિશ્વની સભ્યતાના કાળચક્રની માહિતી રજૂ કરવામાં આવેલ છે. 1929 સુધીની ઘટનાઓના સમાવેશ કરેલ છે. સમય અવધિના કાળચક્રને અદ્યતન કરવામાં આવ્યું છે.

(2) આર્થિક તેમજ સામાજિક નકશાપોથીઓ (Economics and Social Atlases)

- (1) A Social Economic Atlas of India / ed s. Muthaiah, Delhi, Oxford University Press, 1987.

આ એટલાસનો મુખ્ય હેતુ :-

ભારતની જમીન અને લોકોને ઉપયોગી સંસાધનો તથા આ સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ભારતની વસતિ, સમાજ, અર્થવ્યવસ્થાનું અદ્યતન વર્ણન નકશાઓ, ચાર્ટર્સ કોઠાઓ અને પત્રકો દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે.

આમ વિકાસશીલ માળખાનું વર્ણન 9 ભાગમાં રજૂ કરેલ છે.

- (1) ભૂમિ (2) કુદરતી સંસાધન (3) માળખું (4) પર્યટન (5) ઉત્પાદન (6) આંતરરાષ્ટ્રીય સમીકરણો (7) આબોહવા (8) લોકો (9) રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર

આ નવ ભાગમાં આવેલ માહિતી ગુણાત્મક અને પરિણાત્મક આધાર સામગ્રી પર અવલંબિત છે. આપેલ માહિતી અધિકૃત છે. આ સ્ત્રોતમાં અનેક પ્રકારના સ્ત્રોતમાંથી માહિતીનો સંગ્રહ કુશળ, નકશાકારોના ભાષાંતર સાથે કરવામાં આવે છે.

(3) જનસંખ્યાકીય નકશાપોથીઓ (Demographic Atlases) :

India Census Atlas : National Volume, 1981, New Delhi, Registrar General and Census Commissioner, 1988.

આનું પ્રકાશન 1961ની વસતિ ગણતરી થી શરૂ થયેલ ત્રીજી શ્રેણીનું પ્રકાશન છે. ભારતના લોકોનું જનસંખ્યાત્મક વર્ણન સાથે 93 આકૃતિઓ સંક્ષિપ્ત નોંધો આપેલ છે. રેખાચિત્ર દ્વારા ઉપયોગી આંકડાઓના કોષ્ટકોને વધારે માહિતી સભર બનાવી ચાર ભાગમાં રજૂ કરેલ છે.

- (1) ભૌતિક અથવા કુદરતી
- (2) જનસંખ્યાકીય માળખું અને પ્રવાહ
- (3) આર્થિક
- (4) સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક

(4) માનવશાસ્ત્ર નકશાપોથી (Anthropological Atals) :

An Atlas of Tribal India with computed Tables of District Level Data and the Geographical Interpretations by moonis's Raza and Aijazuddin Ahmad. Delhi; Concept, 1989.

આ નકશાપોથીમાં ગ્રામ્ય શહેર સંયોજન જાતિ દર અને વિવાહિત સ્થિતિ, સાક્ષરતા, સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિ, મજૂરબળનું માળખું વાર્ષિક ગોઠવણી વગેરેના વર્ણનો નકશાઓ તથા કોષ્ટક સહ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

(5) પર્યટક નકશાપોથી (Tourist Atlases) :

આ પ્રકારની નકશાપોથી પર્યટકો માટે ખૂબ ઉપયોગી હોય છે. ઉદાહરણ જોઈએ :-

Toursit Atlas of India / by A. K. Kundu. Culcutta : National Atlas and Thematic Mapping Organisation, 1989.

આ નકશાપોથીમાં પર્યટકોની અભિરુચિ અને વાહન વ્યવહાર નેટવર્ક બંનેના સંયોજન સ્વરૂપો રજૂ કરેલ છે. આમાં 20 ચિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દરેક નકશાનું અર્થઘટન કરતી નોંધ રિરેક્ટરીનું કાર્ય કરે છે. વન્ય જીવોના અભ્યારણો અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનોનું પણ ચિત્રાંકન આપવામાં આવ્યું છે.

(6) ધાર્મિક નકશાપોથી (Religious Atlases) :

Harper Atlas of the Bible / ed. by James B. Richard. N. Y. : Hyper and Row, 1987.

વર્તમાન જ્ઞાનને વિશ્વના 50 વિદ્વાનો દ્વારા ખૂબ જ આકર્ષક અને અભિગમ્ય રૂપે આપવામાં આવ્યું છે.

An Historical Atlas or Islam / ed. by William Brice. Leiden: Brill, 1981.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સુધીની માહિતી તટસ્થ સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવેલ છે. તેને ઈસ્લામના વિશ્વકોશના એક ભાગ રૂપે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. નકશાઓને 9 ભાગમાં ગોઠવી ભાગ — 8 અને 9માં દૂર પૂર્વના દેશો સંબંધિત માહિતી આપેલ છે.

7.2.2.2 સ્થળ વર્ણનકોશ (GAZETTERS) :

- પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ સ્થળની વિસ્તૃત પ્રમાણભૂત અને વિશ્વસનીય માહિતી પુરી પાડતો આ એક મહત્વનો ભૌગોલિક સંદર્ભ સ્ત્રોત છે. આ સ્ત્રોતમાં જે તે સ્થળ (રાજ્ય અને જિલ્લા) ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, વહીવટી, વસતિ અને ઔદ્યોગિક માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય છે.

- વ્યાખ્યા :

સ્થળ વર્ણનકોશ એટલે “વિસ્તૃત રીતે વિવરણાત્મક, ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક કે આંકડાકીય માહિતી આપતો ભૌગોલિક કોશ છે.”

— લાઈબ્રેરિયન ગ્લોસરી

- સ્થળ વર્ણનકોશના પ્રકારો (Types of Gazetteers) :

- (1) આંતરરાષ્ટ્રીય
- (2) રાષ્ટ્રીય
- (3) જિલ્લા

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળ વર્ણનકોશ (International Gazetteers) :

ઉદાહરણ — 1 :

Columbia Lippincott Gazetteer of the world : Ed by Leon Selterz ; New York, Columbia university press, 1962.

Leon Seltzer નેતૃત્વ હેઠળ કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીના ભૂગોળ વિભાગ તથા અમેરિકન જીઓગ્રાફિક્સ સોસાયટીના સંયુક્ત પ્રયત્નો દ્વારા આ ગેઝેટિયર્સનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

સમગ્ર વિશ્વના સ્થળ નામોનો સમાવેશ આ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળવર્ણન કોશમાં થાય છે. તેની ગણના એક વ્યાપક ગેઝેટિયર તરીકે થાય છે. આમાં 1,30,000 સ્થળનામોની નોંધો ગામથી લઈને નગરો સુધીની સમાવવામાં આવી છે. આ નોંધોમાં સ્થળનું નામ, સ્થાન, વિસ્તાર, ભૌગોલિક વિવરણ, ઇતિહાસ, વેપાર ઉદ્યોગ, કુદરતી સંપત્તિ, સંસ્કૃતિ વગેરે માહિતી વર્ણાનુક્રમે આપવામાં આવી છે.

ઉદાહરણ — 2 :

Webster's New Geographical Directory, Rev. Edition, Spring Field, Massachuselts : Merriam Webster, 1986)

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનો આ સ્થળ વર્ણન કોશ છે. તેની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. 1949માં Marrain Webster દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. આ કોશ પ્રકાશિત કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કોઈ વિશિષ્ટ સ્થળ ક્યાં આવેલું છે ? તેના નામનો ઉચ્ચાર શું છે ? વગેરે માહિતી પુરી પાડવાનો છે. આ અમેરિકન ગેઝેટિયર હોઈ અમેરિકાની વધારે માહિતીનો સમાવેશ કરેલ 15,000 કે 25,000ની વસતી ધરાવતાં બીજાં દેશોના નગરોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ કોશમાં 200 નકશાઓ , 15000 સંદર્ભ નોંધો અને 50,000 સ્થળ નામોની નોંધો આપવામાં આવી છે.

જે તે ભૌગોલિક નામ સાથે તેનું સ્થાન, વસતી, વિસ્તાર, આર્થિક અને ઐતિહાસિક માહિતી વગેરે આપવામાં આવેલી છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધીના સ્થળનામોની યાદી તે તેની મર્યાદા છે. નોંધોની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે આપેલ છે.

(2) રાષ્ટ્રીય ગેઝેટિયર (National Gazetteers) :

ઉદાહરણ – 1 :

Gazetteers of India. The Indian Union, Central Gazetteer Unit, Government of India

ભારતને સ્પર્શતી માહિતી માટે જિજ્ઞાસાઓ, સંશોધકો અને સામાન્ય વાચકો માટે ઉપયોગી, આધારભૂત અને વિશ્વસનિય સંદર્ભ સ્ત્રોત છે.

ઈમ્પિરિઅલ ગેઝેટિયર્સની ભાતને અનુસરતો કુલ ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલો આ ગેઝેટિયર ભારત સરકારના ગેઝેટિયર્સ ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા ઈ.સ. 1965 – 78 દરમિયાન પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો.

આના ચાર ખંડમાં

- (1) દેશ અને લોકો
- (2) ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ
- (3) આર્થિક માળખું અને પ્રવૃત્તિઓ
- (4) વ્યવસ્થાતંત્ર અને સાર્વજનિક કલ્યાણ

વિસ્તૃત સંદર્ભસૂચિ અને નિષ્ણાંત વ્યક્તિઓના જૂથ દ્વારા તમામ અધિકરણો તૈયાર કરવામાં આવેલા છે. જેને જીલ્લાની ગહન માહિતીસહ ભારતના રાજ્યોના ડિસ્ટ્રીક્ટ ગેઝેટિયર પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ – 2 :

National Gazetteer of the United States of America : United State Since 1990, Washington: US Govt. Printing Office, 1990

આ ગ્રંથમાં વસતિવાળા સ્થળો, વહીવટી ક્ષેત્રો, ભૌતિક અને મુખ્ય કુદરતી વિશેષતાવાળાં સ્થળોની 45000 નોંધો આપવામાં આવેલ છે. આ National Gazetteer of the United States of American (1983 – 1990) ની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ છે.

(3) જિલ્લા ગેઝેટિયર :

દરેક જિલ્લા માટે ગેઝેટિયર નામનો નાનો વિશ્વકોશ કહી શકાય તેવા ગેઝેટિયર ભારતના બધા જ જિલ્લામાં પ્રકાશિત થાય છે. આનો ઉપયોગ સામાન્ય લોકો, વિદ્વાનો અને વહીવટ કર્તાઓ કરતાં હોય છે.

આઝાદી બાદ સરકારનું ધ્યાન આ કોશ પ્રત્યે વધારે કેન્દ્રિત થયું હતું. 1955માં જિલ્લાઓના ગેઝેટિયર્સમાં સુધારા / વધારા સહ પુનઃલેખન કરવા માટેની યોજના તૈયાર થઈ જેનો બધા રાજ્યોને સ્વીકાર કર્યો. અને સંબંધિત રાજ્ય સરકાર દ્વારા તેનું પ્રકાશન થાય છે.

આ પ્રકારના ગેઝેટિયર્સ – આંકડાકીય વિવરણ, રાજકીય, વહીવટી, આર્થિક, વ્યાવસાયિક, ઔદ્યોગિક, ખેતી, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી ઉપરાંત લોક-જીવનનું નકશા સાથેનું વર્ણન આપવામાં આવે છે. તેના ઉદાહરણો જોઈને તો :-

- (1) Uttar Pradesh District Gazetteers
- (2) Andhar Pradesh District Gazetteers
- (3) Gazetteers of Maharashtra Bombay
- (4) Bihar District Gazetteers
- (5) Gujarat District Gazetteers

ઉપયોગિતા :

ગેઝેટિયરમાંથી કોઈ શહેર અથવા જીલ્લાના સ્થળોની વિસ્તૃત, અધિકૃત અને વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. નકશાપોથીઓની સરખામણીમાં તેનું સંશોધન વિલંબથી કરવામાં આવે છે. આને કારણે અદ્યતન માહિતી સંદર્ભે તેની ઉપયોગિતા ઓછી થતી જાય છે. ગેઝેટિયરમાંથી કોઈ દેશ તથા તેનાં જુદાં-જુદાં સ્થળોની ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક વસ્તી તથા વહીવટી માહિતી મળે છે. એક ત્વરિત સંદર્ભસ્ત્રોતના રૂપમાં ગેઝેટિયર પોતાનું વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

મૂલ્યાંકન :

ગેઝેટિયરના મૂલ્યાંકન માટે સૌથી અગત્યનો મુદ્દો જોઈએ તો ચોકસાઈ અને માહિતીની અદ્યતનતામાં રહેલ છે. તેની વિરુદ્ધ અને ચોકસાઈ તેને સંકલન કરનાર અને પ્રકાશક જેન્સી અથવા તો પ્રકાશકની લોકપ્રિયતા પ્રતિષ્ઠાના રૂપમાં સમાયેલ છે. વિષયલક્ષી વ્યવસ્થાપન અને ખાસ વિશેષતાઓ તેના મૂલ્યાંકન માટેના મહત્ત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

1. આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય અને જિલ્લા ગેઝેટિયરના બે ઉદાહરણ આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

7.2.2.3 પ્રવાસ માર્ગદર્શિકા (Travel Guides) :

પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાનો સામાન્ય અર્થ જોઈએ તો પ્રવાસીઓ માટેની એવી હસ્તપુસ્તિકા કે જેમાં જે તે સ્થળની સંપૂર્ણ માહિતી આપેલ હોય, કુદરતી વાતાવરણ સાથે ઐતિહાસિક વિગતોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય.

આજના યુગમાં સમય મળતા લોકો પ્રવાસ કરવાનું પસંદ કરતા હોય છે. આવા પ્રવાસી માટે આ માર્ગદર્શિકા અત્યંત ઉપયોગી થાય છે. આ પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાઓ અદ્યતન માહિતી આપતી હોય તે આવશ્યક છે. તેમાં આપવામાં આવતી જોવા લાયક સ્થળોની માહિતી, ફોટોગ્રાફ્સ, નકશાઓ, માર્ગો આસપાસના નજીકના આવેલા ઐતિહાસિક સ્થળોની માહિતી પ્રવાસીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી હોય છે.

પ્રવાસ માર્ગદર્શિકા એક વાર પ્રકાશિત થયા બાદ ઘણાં સમય બાદ પુનઃ પ્રકાશિત થતી હોય છે. કેટલીક પ્રવાસ માર્ગદર્શિકામાં સંપૂર્ણ માહિતી આપેલી હોય છે. તે દા.ત. જોવાલાયક સ્થળો અંતર, માર્ગ વગેરે જ્યારે કેટલીક માર્ગદર્શિકા માત્ર સ્થળ, પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે.

● **વ્યાખ્યા :**

“યાત્રિકો માટેની એવી હેન્ડબુક જે શહેરો, પ્રદેશ અથવા દેશ-વિદેશ અંગે માહિતી આપી અથવા આવા પ્રકારની એક હેન્ડબુક જે કોઈ ઈમારત, ભવન, સંગ્રહાલય વગેરે વિષયો સંદર્ભે માહિતી આપતી હોય.”

A.L.A. Glossary of lio b. & Info. Science.

● **ઉપયોગિતા (USES) :**

જે લોકો પોતાનો દેશ અથવા અન્ય દેશની મુલાકાત લેવા ઈચ્છતા હોય તેમને માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આ માર્ગદર્શિકાને આધારે તેઓ તેમના પ્રવાસનું આયોજન કરતાં હોય છે. નકશા, સ્થળો, ચિત્રો અને ક્ષેત્ર વિશેની માહિતી હોવાને લીધે તેની ઉપયોગિતા વિશેષ થઈ જાય છે. આમાં રેલવે, વિમાનો, સમયપત્રક પણ આપવામાં આવેલ હોય છે. જે તે પ્રદેશની ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી મળી રહેતી હોવાથી ખૂબ જ ઉપયોગી પુસ્તક થાય છે.

કોઈ પણ યાત્રા માર્ગદર્શિકાનો મુખ્ય હેતુ કોઈ સ્થળ વિશેષના જોવાલાયક સ્થળો ક્યાં ક્યાં છે ? ક્યા સ્થળે રોકાઈ શકાય અને તે સ્થળે કેવી રીતે પહોંચી શકાય વગેરે માહિતી પર્યટકોનો આપે છે.

પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાના પ્રકારો :

પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાના બે પ્રકાર છે.

- (1) એક વખત પ્રકાશિત થતી માર્ગદર્શિકા
- (2) ગ્રંથમાળા સ્વરૂપે પ્રગટ થતી માર્ગદર્શિકા

(1) એક વખત પ્રકાશિત થતી માર્ગદર્શિકા :

આ માર્ગદર્શિકા ઇતિહાસ, પર્યાવરણ, સ્મારકો વગેરે માહિતી સંબંધિત હોય છે. તે એક વખત પ્રકાશિત થતી હોય છે.

ઉદાહરણ : Guide to Nalanda by Goash A; Delhi : Manager of Pub. 1950

(2) ગ્રંથમાળા રૂપે પ્રકાશિત માર્ગદર્શિકા :

પર્યટકો માટે માર્ગદર્શિકા પ્રકાશિત કરવામાં કેટલાંક પ્રકાશકોને ખ્યાતનામ બન્યા છે. તેઓએ અનેક દેશોની માર્ગદર્શિકાનું પ્રકાશન કર્યું છે. મોટા ભાગના અમેરીકા, યુરોપ, તથા પૂર્વ નજીકના દેશો સંબંધિત માર્ગદર્શિકાનું પ્રકાશન વધારે કર્યું છે.

● **ઉદાહરણ :**

ઈ.સ. 1828 થી પ્રકાશિત ગ્રંથમાળા, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ તથા જર્મન ભાષાની આવૃત્તિઓમાં અત્યંત ઉપયોગી માનવામાં આવે છે. તેનું મૂળ સ્વરૂપ જર્મન (Ferbura) Baedekar Series છે.

તેમાં આપેલ નકશા, નગર — યોજના અને રેખા ચિત્રોને કારણે તે ખૂબ જ ઉપયોગી પુસ્તક થાય છે. તેનું પ્રકાશન હવે

Baedekar / A. A. Country Guide Basing — Stoke, Hampshire : Automobile Association and Baedekar / A. A. city Guide (Basingstoke. Hampshire, Automobile Association.

ઉદાહરણ — 2 :

Nager's Travel Guide (Genevas Fodor Travel Guide (N.Y. : Mackay), Mobile Guide and shell Guide

વિદેશી પર્યટકો માટે આ ઉપયોગી પ્રવાસ માર્ગદર્શિકા છે.

દેશ મુજબ, વ્યક્તિગત દેશો માટેની પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાના કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ તો

દેશ મુજબ માર્ગદર્શિકા :

(1) પ્રવાસ ભારતી :

પ્રવાસ ભારતી / ઠાકુર શૈલેન્દ્ર, પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, 1998

આ માહિતી સ્ત્રોત ગુજરાતી ભાષી પ્રવાસીઓ માટે ભારત દર્શન આલેખતો આ માહિતી સ્ત્રોત ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

આ ગ્રંથમાં ભારતની ભૌગોલિક, સામાજિક, ધાર્મિક ને સાંસ્કૃતિક અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ધાર્મિક ગ્રંથોને આધારે તીર્થ સ્થાનો, ઐતિહાસિક ગ્રંથોને આધારે ઐતિહાસિક સ્થળો અને સ્મારકો, લલિત કલાના ગ્રંથોને આધારે ભારતીય સ્થાપત્ય અને શિક્ષણ કળાને આધારે શિક્ષણ સંસ્થાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત ભારતીય પ્રાકૃતિક સ્થળો, વિહારધામો, સમુદ્રતટો, નગરો વગેરેનો પરિચય પણ આપવામાં આવ્યો છે. ભારત સરકારની પ્રવાસને પ્રોત્સાહિત કરતી રાજ્ય સરકારની ખાનગી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ અને સુવિધાઓની પણ માહિતી આપવામાં આવી છે.

શરૂઆતમાં ભારતની કેટલીક મહત્વની હકીકતો, ત્યારબાદ ભારતની ટ્રેનો, ધોરીમાર્ગોની વિગત આપેલ છે. વર્ણાનુક્રમે ભારતમાં જોવાલાયક સ્થળોની સૂચિ આપવામાં આવી છે.

આ કોશના વિવિધ ભાગોમાં દિશાઅનુસાર રાજ્યોની માહિતી આપવામાં આવેલ છે. રંગીન ફોટોગ્રાફ્સ, તેનું આકર્ષક મુદ્રણ અને બાંધણી તેને આકર્ષક બનાવે છે. પ્રવાસ અને આનુષંગિક માહિતિ મેળવવા માટે તે ખૂબ જ ઉપયોગી માહિતી સ્ત્રોત છે.

(2) Fodor's India Nepal and Shri Lanka. London Hodder and Stoughton. 1996.

વ્યક્તિગત દેશો માટેની પ્રવાસ માર્ગદર્શિકા

પ્રવાસીઓ માટે જે તે સ્થળના પ્રવાસ માટેનું આયોજન કરવા માટે આધારભૂત સ્ત્રોત છે.

ગ્રંથની શરૂઆતમાં પ્રવાસીઓ માટે જરૂરી સૂચનો, તથા પ્રવાસ આનુષંગિક જે તે સ્થળની માહિતી, રહેઠાણની સુવિધા, જોવા-લાયક સ્થળોની વિગતે બે સ્થળે પહોંચવા માટે પરિવહનની વ્યવસ્થારૂપે હવાઈમાર્ગ રેલ્વેમાર્ગ, રસ્તાઓ અને મુખ્ય સ્થળેથી અંતર તથા સમય વગેરેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

જરૂરિયાત મુજબ નકશા, ચાર્ટ્સ, ફોટોગ્રાફ પ્રવાસ માટેના યોગ્ય સમય વિષયક માહિતી પણ આપવામાં આવેલી છે.

● ભારત રોડ એટલાસ :

ગુજરાતના ખ્યાતનામ નકશાવિદ પ્રહલાદ પટેલના આયોજન સાથે અનડા પ્રકાશન દ્વારા 1999-1995માં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. તેનું સ્વરૂપ (કદ) હાથવગું રહી શકે તેવું છે. તેમાં ભારતના માર્ગો તથા મુખ્ય નગરોના માર્ગો પર પ્રવાસ કરનારાઓ માટે ઉપયોગી બની રહે છે. આ સ્ત્રોતમાં રાજ્યવાર ધોરીમાર્ગો રંગીન નકશા માર્ગ રાજ્યના માર્ગો રજૂ કર્યા છે. અંતમાં રેલ્વે અને હવાઈમાર્ગના નકશાઓ આપ્યાં છે.

મૂલ્યાંકન (Evaluation) :

જૂની માહિતી ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. આથી માહિતીને અદ્યતન રાખવા તેમાં વારંવાર સુધારા કરવા પરિવર્તન કરવું ખૂબ જ જરૂર હોય છે. આથી યાત્રા માર્ગદર્શિકા અદ્યતન હોવી ઘણી જરૂરી છે. અનુક્રમણિકા ઉત્તમ, વિશેષ પ્રકારના રસ્તાઓના નકશા, ચિત્રો તેઓ, સ્થળોનું ચિત્ર વગેરે તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કરી માહિતીપૂર્ણ બનાવે છે. વ્યવસ્થિત ગોઠવણી, પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશક, માર્ગદર્શિકાની ભૂમિકામાં ઉલ્લેખ કરેલ અને દર્શાવેલ મહત્વપૂર્ણ તથ્યો પણ યાત્રા માર્ગદર્શિકાના મૂલ્યાંકનમાં મહત્વના અને ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

2. ભારતીય ઉપખંડમાં પર્યટકો માટે ઉપયોગી યાત્રા માર્ગદર્શિકાના બે ઉદાહરણ આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

7.3 જીવનચરિત્રાત્મક સ્ત્રોતો (Biographical Sources)

● પ્રસ્તાવના :

વ્યક્તિના જીવનની કથા એટલે જીવનચરિત્ર. વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ કે જેમનું પોતાના વિષયમાં આગવું કે વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે. તેમની જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી આપતા સ્ત્રોતને જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી સ્ત્રોત કહેવાય છે.

આ કોશમાં વ્યક્તિના જીવનવિષયક માહિતી જેવી કે જન્મ તારીખ, શૈક્ષણિક લાયકાત, પદવીઓ, તેમનું પ્રદાન, સરનામું, મૃત્યુ વર્ષ, પુરસ્કાર વગેરે માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

જીવનચરિત્ર (Biography) અને આત્મચરિત્ર (Autobiography) વચ્ચે ભેદ છે. વ્યક્તિ જ્યારે પોતાના જીવનકથાનું લેખન જાતે કરે ત્યારે તે આત્મચરિત્ર (Autobiography) કહેવાય. પરંતુ જ્યારે અન્ય વ્યક્તિ જે તે વ્યક્તિના જીવનનું આલેખન કરે ત્યારે તે જીવનચરિત્ર કહેવાય.

● વ્યાખ્યા : (એડમન્ડ ગુસ)

જીવનચરિત્ર એટલે વ્યક્તિના જીવનનો લેખિત અહેવાલ. વ્યક્તિના જીવનના બે છેડા જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેના ચોક્કસ બનાવો કે ઘટનાઓનો અભ્યાસ એટલે જીવનચરિત્ર.

● ઉદ્દેશો :

જીવન ચરિત્રાત્મક માહિતી સ્ત્રોતના ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે :-

- (1) જુદાં જુદાં પ્રકારના જીવનચરિત્રાત્મક સ્ત્રોતને બતાવવામાં
- (2) સ્ત્રોતના મૂલ્યાંકન દ્વારા લક્ષણોને ઓળખવામાં
- (3) માહિતી સ્ત્રોતને દર્શાવવામાં
- (4) માર્ગદર્શિકાના ઉદાહરણો આપવા
- (5) સંદર્ભ સેવા આપવા માટે

● પ્રકારો :

જીવનચરિત્ર જુદાં જુદાં પ્રકારનાં હોય છે. જીવનચરિત્રના પ્રકારો વિશે જોઈએ તો તેને સમય, ભૌગોલિક અને વિશેષતાની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ વિભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય :

- (1) સાંપ્રત જીવનચરિત્રાત્મક
- (2) ભૂતકાલિન જીવનચરિત્રાત્મક

● ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ :

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય :

- (1) વૈશ્વિક
- (2) રાષ્ટ્રીય
- (3) સ્થાનિક

તેવી જ રીતે જોઈએ તો તેને નીચે મુજબ વિભાજિત કરી શકાય :

- (1) સામાન્ય
- (2) વિશિષ્ટ કે વિષયલક્ષી
- (3) ભાષા અનુસાર

ગ્રંથાલયમાં પ્રાપ્ત જીવનચરિત્રાત્મક કોશ ઉપર જણાવેલ પ્રકારોમાંથી ક્યારેક એકથી વધારે લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતા હોય છે. દા.ત., Current Universal Specialised Biographical Dictionaries એ અદ્યતન વૈશ્વિક જીવનચરિત્રાત્મક કોશની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. સાથોસાથ ભૂતકાલિન કોશ તરીકેની લાક્ષણિકતા પણ ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે તેને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય તે વધારે યોગ્ય જણાય તે નીચે મુજબ છે.

- (1) સાંપ્રત
- (2) ભૂતકાલિન

(1) સાંપ્રત જીવનચરિત્રાત્મક સ્ત્રોતો :

(A) વૈશ્વિક – સામાન્ય સ્ત્રોતો (Universal – General Sources) :

International Who's who London, Europa, 1935—Annual

આમાં વિશ્વભરની 12000 થી 15000 જેટલી નામાંકિત હયાત વ્યક્તિઓનો ટૂંકમાં પરીચય આપવામાં આવેલો છે. જીવનચરિત્રાત્મક કોશમાં આ એક માન્યતા પ્રાપ્ત કોશ છે.

સતત 75 વર્ષથી નિયમિત રીતે વાર્ષિક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. તેનું પ્રકાશન યુરોપા પબ્લિકેશન દ્વારા કરવામાં આવે છે.

આ કોશમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓના જે તે ક્ષેત્રમાં સવિશેષ યોગદાન હોય તેવી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નોંધોની ગોઠવણી વર્ષાનુક્રમે અટક પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. જેમાં વ્યક્તિઓની કૌટુંબિક માહિતી, શિક્ષણ, વ્યવસાય, કારકિર્દી, સન્માન, પુરસ્કાર, પ્રકાશન, સરનામું અને જન્મતિથિનો પણ માહિતી આપવામાં આવે છે. નોંધોને સતત પુનરાવર્તિત કરવામાં આવે છે. તેમાં 120 જેટલા દેશોની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સરકાર, વ્યવસાય સંગઠન, વિજ્ઞાન, વૈદક, કાયદો, શિક્ષણ, ધર્મ, સાહિત્ય, સંગીત, ચલચિત્ર વગેરે ક્ષેત્રોની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓનો જ સમાવેશ આ કોશમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે Online પણ ઉપલબ્ધ છે.

(B) વૈશ્વિક – વિશિષ્ટ / વિષયલક્ષી સ્ત્રોતો (Universal – Specialised/ Subject Sources) :

International Who's who of Professional and Business Women. Soham: Melrose Pr. 1989 – Annual વાર્ષિકી.

આમાં પાલમિન્ટના સભ્ય, અમલદાર કક્ષાની, ઉચ્ચ વહીવટીક્ષેત્રની, લેખિકાઓ, વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત 5000 જેટલી મહિલાઓની જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી આપવામાં આવેલી છે. દેશ અને તેમના વ્યવસાય અનુસાર સૂચિ પણ આપવામાં આવેલી છે.

(C) રાષ્ટ્રીય, ક્ષેત્રીય, સ્થાનિક જીવનચરિત્રાત્મક સ્ત્રોતો (National, Regional, Local Biographical Sources) :

India Who's who New Delhi : INFA, 1970 – વાર્ષિકી

આ એક મહત્વનો સામાન્ય જીવનચરિત્રાત્મક સ્ત્રોત છે. જેમાં દેશની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓની માહિતી મળી આવે છે. સરકારી, રાજકીય, નાગરિક સેવાઓ, ધંધાકીય, નાણાકીય, શૈક્ષણિક, કળા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી જેવાં અનેક ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલ આશરે 5000 જેટલી વ્યક્તિઓની સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રાત્મક માહિતીનો સમાવેશ કરેલ છે. નોંધોને વિસ્તૃત નોંધોની વર્ણાનુક્રમે સૂચિ પણ આપવામાં આવેલી છે.

(2) ભૂતકાલિન જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી સ્ત્રોતો (Retrospective Biographical Information Sources) :

તેને ચાર ભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય.

(A) વૈશ્વિક-સામાન્ય સ્ત્રોતો (Universal – General Sources) :

McGraw Hill Encyclopedia of World Biography. New York : McGraw Hill, 1973, 12 Vol.

આ ગ્રંથમાં 5000 જેટલી પસંદગીયુક્ત વ્યક્તિઓના એકથી દોઢ પાનામાં જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. જેની રચના ખાસ કરીને આજના હાઈસ્કૂલના મહત્વાકાંક્ષી વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવેલી છે.

વેબસ્ટર્સ ન્યૂ બાયોગ્રાફિકલ ડિક્શનરી :

(Webster's New Biographical Dictionary Merriam – webster's Biographical Dictionary Springfield; Massachusetts; Merriam – webster, 1995)

આ આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનચરિત્રાત્મક કોશ છે. ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રની આધારભૂત માહિતી આપતી

ઈ.સ. 1983 થી તે Webster's New Biographical Dictionary ના નામથી પ્રકાશિત થાય છે.

તે Merriam Webster પ્રકાશક દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

આ કોશમાં પ્રાચીન સમયથી ઈ.સ. 1970 સુધીના ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓની જીવનવિષયક માહિતી આપેલ છે. 40,000 થી વધુ નોંધોનો સમાવેશ છેલ્લી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવ્યો છે. 5000 વર્ષથી વધુ સમયગાળાના ખ્યાતનામ અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિચરિત્રોનો સમાવેશ કર્યો છે.

નોંધોની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે કરવામાં આવી છે. વ્યક્તિના જીવનસંબંધી તમામ માહિતી આપેલ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના વ્યક્તિના જીવનની જાણકારી માટે આ કોશ વિશ્વસનીય છે. જેમ કે અમેરિકી અને બ્રિટીશ પક્ષપાત ધરાવે છે. તેમ છતાં નવીન આવૃત્તિ અન્ય દેશને પણ મહત્વ અપાયું છે.

ઈ.સ. 1947—1972ના સમયગાળાને આવરી લઈ બે પુસ્તકો ઈ.સ. 1986 માં માહિતીના સંવર્ધન સાથે પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના જીવન વિશેની સંક્ષિપ્ત માહિતી પુરી પાડતો આ ગ્રંથ સામાન્ય વાચક અને જાણસુઓને ઉપયોગી બને રહે છે.

(B) વૈશ્વિક—વિશિષ્ટ / વિષયલક્ષી સ્ત્રોતો (Universal – Specialises / Subject Sources) :

Hutchinson Dictionary of Scientific Biography. 2nd Ed. New York : Oxford : Belicon, 1994.

આ પુસ્તકમાં સદૃગત અને હયાત એવા 1200 જેટલા પ્રતિષ્ઠિત વૈજ્ઞાનિકો જે પ્રયોગાત્મક કે સૈદ્ધાંતિક રીતે નવો ચીલો ચીતરતો હોય તેનો સમાવેશ કર્યો છે. વધારામાં આ જીવનચરિત્રાત્મક પુસ્તકમાં મુખ્ય સાત જેટલાં કાળક્રમિક વિજ્ઞાનો માહિતી સાથે 1800 જેટલી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોની પારિભાષિક સૂચિ રજૂ કરેલ છે.

(C) રાષ્ટ્રીય – સામાન્ય સ્ત્રોતો (National – General Sources) :

(1) ડિક્શનરી ઓફ નેશનલ બાયોગ્રાફી :

(Dictionary of National Biography; Edited by S.P. Sen, Calcutta; Institute of Historical Studies, 1972—74 Vol.4)

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પહેલાંની વિશિષ્ટ યોગદાન આપનાર જે તે ક્ષેત્રની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રાત્મક કોશ છે. 1972—74 દરમિયાન કુલ—4 ખંડમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. તેનું પ્રકાશન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ હિસ્ટોરિકલ સ્ટડીઝ, કલકત્તા દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

આ કોશમાં સામાજિક, કેળવણી, વેપાર અને વાણિજ્ય, રાજકીય, ન્યાયિક, પત્રકારત્વ, સાહિત્ય વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી તેમજ અન્ય ક્ષેત્રોમાં વિશેષ પ્રદાન કર્યું હોય તેવી પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના જીવનદર્શનનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

ભારતને કર્મભૂમિ બનાવેલ 1800—1947 સુધીના સમયગાળા દરમિયાનમ વિદેશી વ્યક્તિઓના પણ સમાવેશ ભારતીય વ્યક્તિઓ સાથે કરવામાં આવ્યો છે.

નોંધણી માહિતી પ્રમાણમાં, ગોઠવણી અટકના વર્ણનાક્રમ અનુસાર આવેલ છે. વ્યક્તિના જન્મ, સ્થળ સાથે પોતાના ક્ષેત્રમાં કરેલ વિશિષ્ટ પ્રદાન પદની વિગત આપવામાં આવેલ છે.

(2) Times of India Dictionary and Yearbok inculding who, Bombay :

Bernet Coleman, 1914 — વાર્ષિક 1986 થી પ્રકાશન બંધ છે.

આ ડિરેક્ટરી મુખ્યત્વે 1947 સુધી Indian Yearbook તરીકે થતી હતી. ત્યારબાદ તેનું શીર્ષક 'Indian and Pakistan Year Book and who's who' હતું. હાલનું શીર્ષક વર્ષ 1953—54 માં બદલવામાં આવ્યું હતું અને આ શીર્ષકથી 1986 સુધી તેનું પ્રકાશન થતું રહ્યું. આમાં who's who નો ભાગ ખૂબ જ પસંદગી કરેલ જીવનચરિત્રોની માહિતી માટે ખૂબ ઉપયોગી થાય તેમ આપવામાં આવતો હતો. જેમાં દેશના, રાજ્યના સત્તાધીશો, વરિષ્ઠ, રાજકીય કાર્યકર્તાઓ, આગળ પડતાં ઉદ્યોગપતિઓની માહિતીનો સમાવેશ થયેલ હતો.

(D) રાષ્ટ્રીય – વિશિષ્ટ / વિષયલક્ષી સ્ત્રોતો (National – Specialised / Subject Sources)

(1) Who's who of Indian Writers / Comp. by S.Balu Rao. New Delhi : Sahitya Akademi, 1983.

જેનો પૂરકગ્રંથ 1990 માં કે સચ્ચિદાનંદ દ્વારા સંપાદિત થઈને પ્રકાશિત થયેલો છે. જેના મુખ્ય ભાગમાં 22 જેટલી ભારતીય ભાષાઓના 6000 જેટલા ભારતીય સાહિત્યકારોની જીવનચરિત્રની

માહિતીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. ઉપરાંત પુરવણીમાં 1800 જેટલાં નામોની નોંધોનો ઉમેરો કરેલ.

(2) Who's Who of Indian Writers, 3rd Edition; ed by K.C.Dutt; New Delhi: Shaitya Akademi; 1999 Vol.2)

ભારતીય લેખકોના — સાહિત્યકારોના સંક્ષિપ્ત જીવન અને કવન વિષય માહિતી આપતો આ સંદર્ભસ્ત્રોત છે. તેની પ્રથમ આવૃત્તિ 1961 માં પ્રકાશિત થઈ હતી. ઈ.સ. 1999માં ત્રીજી આવૃત્તિ બે ખંડમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. જેમાં અંગ્રેજી સહિત ભારતીય ભાષાઓના 8000 જેટલા લેખકોની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

આ કોશની શરૂઆતમાં Explanatory Note અને ત્યારબાદ સંકેતાક્ષરોની સમજ આપેલ છે.

નોંધમાં પ્રથમ લેખકની અટક, લેખકનું નામ, શૈક્ષણિક, ઉપાધિ, ઉપનામ, જન્મતિથિ, જન્મસ્થળ, માતૃભાષા, વ્યવસાય અને વ્યાવહારિક પદ, છ(6) ની મર્યાદામાં પ્રકાશન, પ્રકારની કુલ સંખ્યા, સરનામું વગેરે આપવામાં આવેલ છે. નોંધોની ગોઠવણી વર્ષાનુક્રમે કરવામાં આવેલ છે. ભારતીય સાહિત્યકારો વિશેની તેમની કૃતિઓના નામો માટે ઉપયોગી સંદર્ભસ્ત્રોત છે. તેની મર્યાદા એ છે કે આ કૃતિમાં માત્ર 6 કૃતિઓમાં આપવામાં આવ્યા છે.

(3) સૂચિગત જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી સ્ત્રોતો (Index Type Biographical Information Sources) :

પ્રાથમિક રીતે સૂચિગત હોય એવા કેટલાક જીવનચરિત્રાત્મક સ્ત્રોતો છે, કે જેમાં સાંપ્રત જીવનચરિત્રાત્મક સ્ત્રોતોની અથવા ભૂતકાલીન માહિતી આપવામાં આવેલી હોય છે. આ સ્ત્રોતોમાંથી વ્યક્તિથી જીવનચરિત્રની માહિતી ક્યાંથી મળી રહેશે તેની વિગતો મળે છે. અથવા તો દિશાનિર્દેશ કરે છે.

Biography and Genealogy Master Index / Ed. By Miranda C. Herbert and Barbara Mc. Neil Detroit : Gale, 1980. 8V.

જેમાં 350 જેટલા સાંપ્રત અને ભૂતકાલીન જીવનચરિત્ર કોશોમાં 3,20,000 જેટલા જીવનચરિત્ર આલેખોની એક સંકલિત સૂચિ આપવામાં આવેલી છે. આ પ્રકાશનને વાર્ષિક અને સુધારેલ પુરવણી નિરંતર અદ્યતન રાખવા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. The Master Index તરીકેની તેની ટૂંકી આવૃત્તિ 'Biography Almanac' અને માઈક્રોફીશ આવૃત્તિ 'Bio-base' તરીકે પ્રકાશિત થાય છે.

● જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી સ્ત્રોતનું મૂલ્યાંકન :

જીવનચરિત્રાત્મક કોશના મૂલ્યાંકન માટે નીચે જણાવેલી બાબતોની ચકાસણી કરવાનું આવશ્યક છે.

(1) વિશ્વસનીયતા :

સૌ પ્રથમ તો કોશના સંપાદક કોણ છે ? તેનો આ ક્ષેત્રમાં કેટલો અનુભવ છે ? તે કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિસમૂહો માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ તો ધરાવતો નથી ને ? તે જાણવું આવશ્યક છે. સંપાદક તટસ્થ દષ્ટિકોણ ધારવતો હોવો જોઈએ. જીવનચરિત્રના આલેખન માટે વ્હાલા-દલવાની નીતિ ન હોવી જોઈએ. પ્રકાશક સંદર્ભ સ્ત્રોતોના પ્રકાશનમાં નામના ધરાવતો હોવો જોઈએ.

(2) વ્યાપ્તિ :

સામાન્યતઃ કોશના શીર્ષક દ્વારા કોશનો વ્યાપ સ્પષ્ટ થતો હોય છે. સ્ત્રોતની પ્રસ્તાવના દ્વારા પણ વ્યાપ જાણી શકાય છે.

(3) પસંદગી :

જીવનચરિત્રાત્મક કોશના વ્યાપ અને હેતુના સંદર્ભમાં પ્રકાશક અને સંપાદકની ભૂમિકા જે તે વ્યક્તિની નોંધોની પસંદગીમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. નોંધોની પસંદગી માટેની માર્ગદર્શિકા શું છે તે જાણવું આવશ્યક છે.

(4) સંકલન પદ્ધતિ :

જે તે વ્યક્તિ વિશેષની માહિતી મેળવવા કઈ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવેલી છે તે પણ મહત્વની બાબત છે.

(5) માવજત :

આપવામાં આવેલી માહિતીની રજૂઆત, ભાષા, શૈલી, ગ્રાહ્યતા વગેરે સાથે માહિતી પ્રમાણસરની છે કે કેમ તે પણ ચકાસવું જોઈએ.

(6) ગોઠવણી :

નોંધોની ગોઠવણી માટે કયો ક્રમ અપનાવવામાં આવ્યો છે ? વર્ણાનુક્રમે કે કોઈ અન્ય ? સામાન્ય રીતે નોંધોની ગોઠવણી જે તે વ્યક્તિની અટકના વર્ણાનુક્રમમાં થતી હોય છે તે ચકાસવું જોઈએ.

(7) પુનરાવૃત્તિ :

જીવનચરિત્રાત્મક કોશ સતત અદ્યતન રહે તે આવશ્યક છે. સામાન્યતઃ મોટા ભાગના કોશ વાર્ષિકી સ્વરૂપે કે દર વર્ષે સંશોધિત આવૃત્તિ પ્રકાશિત થતી હોય છે. જો કે કેટલાંક કોશ બે કે ત્રણ વર્ષે પુનરાવર્તન પામતા હોય છે. અલબત્ત, તેની પુરવણી દર વર્ષે પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હોય છે.

(8) વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ :

કોઈપણ કોશની વિશેષતાઓ કઈ છે ? તેની મર્યાદાઓ શું છે ? તે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી જાણવાનું આવશ્યક છે.

(9) કદ અને આકાર :

તેની બાંધણી, મુદ્રણ, કદ વગેરે ઉત્તમ હોય તે આવશ્યક છે. સાથે જ ફોટોગ્રાફ્સ કે રેખાચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે કે કેમ તે જાણવું જોઈએ.

(10) ઉપયોગિતા :

તે કોશ કઈ કક્ષાના વાચકો માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે કે સર્વસામાન્ય ઉપયોગકર્તાઓ માટે છે ? તેમાં આપવામાં આવેલી માહિતી સામાન્ય જાણકારી માટે પૂરતી છે કે કેમ ? તે માહિતી તેની ઉપયોગિતાને અસર કરે છે.

● **લાક્ષણિકતાઓ :**

જીવનકોશમાંથી ત્વરિત ગતિએ માહિતી મેળવવા માટે ગ્રંથો સાથે પરિચય કેળવવો જરૂરી છે. જીવનકોશોના કેટલાંક લક્ષણો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

1. આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનકોશમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.
2. રાષ્ટ્રીય જીવનકોશમાં માત્ર જે તે રાષ્ટ્રના વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના જીવનને જ આવરી લેવામાં આવે છે.
3. સામાન્ય જીવનકોશમાં કોઈપણ ક્ષેત્રની સાથે સંકળાયેલ રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના જીવનને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.

4. વિશિષ્ટ વિષયના જીવનકોશો જે તે એક વિષય સાથે સંકળાયેલ રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના જીવનને આવરી લેતાં હોય છે.
5. રાજ્ય, પ્રાંત કે સ્થાનિક ઇતિહાસના ગ્રંથો જે તે વિસ્તારની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ વિશે જીવનકોશ કરતાં વિશેષ માહિતી આપતાં હોય છે. તેમાંથી ક્યારેક ઓછી જાણીતી વ્યક્તિઓની માહિતી ઉપલબ્ધ બનતી હોય છે.
6. નોંધપાત્ર વ્યક્તિઓની સિદ્ધિઓ, મતમતાંતરો અને મૃત્યુનોંધ જોવા માટે સામયિકો અને વર્તમાનપત્રો પણ અગત્યના સ્ત્રોતો બની રહે છે.
7. મૃત્યુ પામેલી મહાનવિભૂતિઓ વિશેની વિગતપ્રચૂર માહિતી મેળવવા માટે વિશ્વકોશો અગત્યના સંદર્ભ સાધનો છે. પરંતુ હયાત વ્યક્તિઓ માટે અદ્યતન જીવનકોશો જ ઉત્તમ સાધન છે.

જીવનચરિત્રાત્મક સંદર્ભ પ્રક્રિયા :

જીવનચરિત્રાત્મક સંદર્ભ પ્રક્રિયા વિશે જોઈએ તો આવનાર વાચકને આપણે માહિતી કઈ રીતે આપી શકીશું. આ વિશે જોઈએ તો, જીવન ચરિત્રાત્મક કોશની માહિતી આપવાની પ્રક્રિયા ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે :

- (1) સંદર્ભ મુલાકાત
- (2) પ્રશ્નના લક્ષણો
- (3) જીવનચરિત્ર સ્ત્રોતોની જાણકારી

સૌથી પહેલાં તો પ્રશ્નને રીતે સમજવો, માહિતીના વ્યાપ અને જરૂરિયાત અંગે સ્પષ્ટ સમજૂતી મેળવવી, જે વ્યક્તિ વિશેની માહિતી માંગવામાં આવે છે તે વ્યક્તિ કયા દેશની છે ? જીવિત છે કે મૃત્યુ પામેલ છે ? આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય કે સ્થાનિક કઈ કક્ષાએ નામના ધરાવે છે ? તે વ્યક્તિ કયા વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ છે ? તેનું તે ક્ષેત્રમાં પ્રદાન શું છે ? તેની સિદ્ધિઓ કઈ છે તે જાણી લેવું પણ જરૂરી છે.

બીજા પ્રકારમાં વિદ્યાર્થી, અધ્યાપક કે સંશોધક દ્વારા જુદી જુદી રીતે માહિતી માંગવામાં આવે છે. સામાન્ય વાચક કે વિદ્યાર્થી દ્વારા ત્વરિત સંદર્ભ પ્રકારની સામાન્ય માહિતી માંગવામાં આવે છે. જ્યારે સંશોધક દ્વારા ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી મેળવવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે.

ત્રીજું અને અગત્યનું પાસું એ જીવનચરિત્ર સ્ત્રોત છે. સંદર્ભ ગ્રંથપાલ તરીકે તમારે વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતાં જીવનચરિત્ર કોશોનો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે.

માહિતી સ્ત્રોતોની અદ્યતનતા :

જીવનચરિત્ર કોશોમાં અપાયેલ માહિતી ક્યારેય અદ્યતન હોતી નથી. ખાસ કરીને જીવંત વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્ર કોશોમાં. તે ગ્રંથપાલ એવી કાર્યરચના ઊભી કરવી જોઈએ કે આ સ્ત્રોતની માહિતી અદ્યતન રહે. ગ્રંથાલયે, લેખકો, વૈજ્ઞાનિકો, ઉદ્યોગપતિઓ દ્વારા મેળવવામાં આવતાં ખિતાબો, વિકાસકાર્યો વગેરેની સતત નોંધ રાખવી જોઈએ. વ્યક્તિ અવસાન પામે ત્યારે જે સ્ત્રોતોમાં તેની નોંધો પણ કરવી જોઈએ. પ્રથમ

1. ઈન્ટરનેશનલ વ્હુઝ વ્હુ (The International Who's who; London: Europa Publication, 1935) :

જીવિત અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓનાં જીવનદર્શનને સમાવતો આ જીવન ચરિત્રાત્મક કોશ છે. સતત 75 વર્ષથી નિયમિત રીતે વાર્ષિકી સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશક યુરોપા પબ્લિકેશન દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત વિશેષ વ્યક્તિઓ કે જેમનું યોગદાન તેમના ક્ષેત્રમાં સવિશેષ રહ્યું હોય તેમનો જ સમાવેશ કરવામાં આવે છે — જેમાં સરકાર, વ્યવસ્થા, સંગઠન, મુત્સદ્દીગીરી, વિજ્ઞાન, વૈદક, કાયદો શિક્ષણ, ધર્મ, સાહિત્ય, સંગીત, ચલચિત્ર વગેરે ક્ષેત્રની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

તેમાં નોંધોની ગોઠવણી વ્યક્તિની અટક પ્રમાણે વર્ણાનુક્રમે આપવામાં આવે છે — જેમાં વ્યક્તિની જન્મતિથિ, કૌટુંબિક માહિતી, શિક્ષણ, વ્યવસાય, કારકિર્દી, સન્માન, પુરસ્કાર, પ્રકાશન સરનામું વગેરેની માહિતી આપવામાં આવે છે. નોંધોની લંબાઈ પ્રમાણસરની હોય છે તેમજ તે નોંધો સતત પુનરાવર્તિત કરવામાં આવે છે. તેમાં 120 જેટલા દેશોની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હવે તે Online પણ ઉપલબ્ધ છે.

2. વ્હુઝ વ્હુ ઓફ ઈન્ડિયન રાઈટર્સ (Who's who of Indian Writers; 3rd Edition; Ed. by K.C.Dutt; New Delhi : Sahitya Akademi , 1999 Vol.2)

સાહિત્યક્ષેત્રે સાહિત્ય અકાદમી ભારતમાં અગ્રેસર સંસ્થા છે. જે પ્રસ્તુત સંદર્ભસ્ત્રોતની વિશ્વસનીયતા માટે પૂરતું છે. તેની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. 1961 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. ભારતીય લેખકોના — સાહિત્યકારોના સંક્ષિપ્ત જીવન અને કવન વિષયક માહિતી આપતા આ સંદર્ભસ્ત્રોતની ત્રીજી આવૃત્તિ બે ખંડોમાં ઈ.સ. 1999 માં પ્રકાશિત થઈ છે — જેમાં અંગ્રેજી સહિત ભારતીય ભાષાઓના 8,000 જેટલાં લેખકોની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત સંદર્ભસ્ત્રોતની શરૂઆતમાં Explanatory Note આપવામાં આવી છે. ત્યારબાદ સંકેતાક્ષરોની સમજ આપવામાં આવી છે.

તેની નોંધોમાં સૌ પ્રથમ લેખકની અટકથી શરૂ કરીને લેખકનું નામ, શૈક્ષણિક ઉપાધિ, ઉપનામ, જન્મતિથિ, જન્મસ્થળ, માતૃભાષા, વ્યાસય અને વ્યાવહારિક પદ, છ (6)ની મર્યાદામાં પ્રકાશન, પ્રકાશનની કુલ સંખ્યા, સરનામું વગેરે દર્શાવવામાં આવેલું છે. બધી જ નોંધોની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમ અનુસાર છે.

નોંધોની તમામ માહિતી લેખક દ્વારા પુરી પાડવામાં આવે છે.

ભારતીય સાહિત્યકારો વિશેની તથા તેમની કૃતિઓના નામો જાણવા માટે તે એક ઉપયોગી સંદર્ભસ્ત્રોત છે. જો કે તેમાં માત્ર 6 કૃતિઓનાં જ નામ આપવામાં આવે છે તે તેની મર્યાદા છે.

(3) ગુજરાતી સાહિત્યકાર પરિચયકોશ :

પ્રથમ ઈ.સ. 1988 માં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. બાદ તેની સંવર્ધિત આવૃત્તિ 2007માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. બાદ તેની સંવર્ધિત આવૃત્તિ 2007માં પ્રકાશિત થઈ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકારોનાં જીવન અને કવનની આશિક છતાં મહત્વની વિગતોને પ્રગટ કરતો પ્રસ્તુત સંદર્ભસ્ત્રોત ગુજરાતી સાહિત્યકારોની માહિતી મેળવવા ઈચ્છુક વાચક માટે ઉપકારક બની રહેલો છે.

આ પરિચય કોશમાં 2007 સુધીમાં વિદ્યમાન હોય તેવા તમામ સાહિત્યકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સાહિત્યકારોની માહિતી આપતા આ કોશમાં તેઓ દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકોમાંથી માત્ર 5—15 પુસ્તકોનો જ નોંધમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમજ પુસ્તકોના વિભાગમાં દર્શાવેલાં પુસ્તકો, પ્રકાશિત પુસ્તકોના વિભાગમાં પુનરાવર્તિત કરવામાં આવ્યાં નથી.

પ્રસ્તુત પરિચય કોશમાં લેખક તેમજ તેમનાં પુસ્તકોની માહિતીનો ક્રમ આ મુજબ છે :

1. અટકથી શરૂ કરીને લેખકનું નામ, જો લેખક ઉપનામ પણ ધરાવતો હોય તો તે ઉપનામ ગુરુ કોંસમાં દર્શાવેલું છે; 2. જન્મતારીખ, 3. જન્મસ્થળ, 4. વતન, 5. હાલનું સ્થળ, 6. અભ્યાસ, 7. વ્યવસાય, 8. પારિતોષિક, એવોર્ડ્સ, 9. પ્રકાશિત પુસ્તકો, 10. સરનામું, 11. ટેલિફોન.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં અટકથી શરૂ કરીને લેખક અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે. છેલ્લે પુરવણી આપવામાં આવી છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.
ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.
3. જીવન ચરિત્રાત્મક કોશના મૂલ્યાંકનના ધોરણો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

7.4 આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતો (Statistical Information Sources)

પ્રસ્તાવના :

આંકડા સંખ્યાદર્શક તથ્યો અથવા આધારસામગ્રીના સંગ્રહ, વર્ગીકરણ, વિશ્લેષણ તથા અર્થઘટન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કોઈપણ ક્ષેત્રની આગામી યોજનાઓની રૂપરેખા તૈયાર કરવા અથવા માનવ પ્રવૃત્તિનાં વિવિધ ક્ષેત્રોની ખાસ સ્થિતિ અને પરિસ્થિતિનાં મૂલ્યાંકન કરવાં અને અનુમાન કરવામાં તેની મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા હોય છે. વિદ્વાન, વિશેષજ્ઞો, વહીવટકર્તાઓ, આયોજનકારોને તેની જરૂરિયાત રહે છે. આંકડાઓ જ્ઞાન વિશ્વની તમામ શાળા – પ્રશાળાઓના સ્પષ્ટીકરણ માટે આધાર બની રહે છે. ઘરથી માંડી રાષ્ટ્રના સંચાલન કે વેપાર, ઉદ્યોગ કે સમાજની ગતિવિધિઓ – આંકડાકીય માહિતી યોગ્ય દિશાસૂચન કરવામાં અસરકારક અને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

7.4.1 આંકડાઓ – માહિતી સ્ત્રોત તરીકે :

કોઈપણ સંશોધક વિદ્યાર્થી હોય કે વિજ્ઞાની – તેના સંશોધનના નિષ્કર્ષ માટે આંકડા મહત્ત્વના છે. વિશેષ કરીને સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે તો તે અનિવાર્ય ઉપકરણ છે. સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન ઊભો થાય કે આંકડાકીય માહિતીના ઉત્પાદક કોણ ? તેનો જવાબ તે સરકાર છે. આંકડાકીય માહિતીના ઉત્પાદનમાં સરકારની ભૂમિકા મહત્ત્વની હોય છે. સરકાર દ્વારા તેમજ કેટલીક સંસ્થાઓ દ્વારા તેમજ કેટલીક સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવતી આંકડાકીય માહિતી તે પ્રાથમિક સ્ત્રોતનો પ્રકાર છે જે આંકડાકીય માહિતી સંદર્ભે વિશ્વકોશો, વાર્ષિકીઓ વગેરે માટે પણ આધાર બનતી હોય છે.

7.4.2 આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતની ઉપયોગિતા :

આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતની ઉપયોગિતા વિશે જોઈએ તો આંકડાકીય માહિતી આંકડાકીય સ્ત્રોતો દ્વારા મેળવી શકાય છે :

- દરેક ક્ષેત્રની અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર અંગે પૂર્વ નિર્મિત અને સંકલિત આંકડાકીય તથા સંખ્યાત્મક તૈયાર માહિતી માટે ઉપયોગી છે.
- દરેક વિષય સંબંધે વિશ્વાસપાત્ર આધારસામગ્રી – જેને આંકડાશાસ્ત્રીઓ વડે અધિકૃત રૂપે સંગ્રહ વિશ્લેષણ અને ચકાસણી કરેલ હોય છે તે મેળવી શકાય છે.

- જન્મ, મરણ, ઉંમર, સમૂહ, અભ્યાસ, જાતિગત અને વગેરે અનુસાર વસતિની આંકડાકીય માહિતીની વિના — વિલંબે પ્રાપ્ત થાય છે.
- ગત સદી, દશકો તથા વર્ષોના અનેકવિધ ખ્યાલો અને પ્રકરણોના ઈતિહાસની આંકડાકીય માહિતી ઝડપથી પ્રાપ્ત થાય છે.
- જુદાં જુદાં દેશોનાં, છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોની તુલનાત્મક આંકડાકીય માહિતીઓ મળી શકે છે.

7.4.3 આંકડાકીય માહિતીના સ્ત્રોતના પ્રકારો :

સામાન્ય રીતે રોજબરોજના ઉપયોગમાં લેવાતાં સ્ત્રોતો જેવાં કે — સામાન્ય વાર્ષિકી, પંચાંગ, ડિરેક્ટરીઓ, વિશ્વકોશો, ગેઝેટિયર અને નકશાપોથીઓ જેમાં ચોક્કસતા અને વિશ્વસનીયતા વગેરેની દૃષ્ટિથી આંકડાકીય સ્ત્રોતોની તુલના તેની સાથે ન કરી શકાય. આંકડાકીય સ્ત્રોતોને શબ્દકોશો અને વિશ્વકોશો, વાર્ષિકીઓ, નિર્દેશિકાઓ (ડિરેક્ટરીઓ) તથા નકશાપોથીઓ, સરકારી અહેવાલો, વિશિષ્ટ આંકડાકીય સ્ત્રોતો સમૂહોમાં શ્રેણીબદ્ધ કરવામાં આવે છે.

આંકડાકીય સ્ત્રોતોની ગણતરી “પ્રાથમિક સ્ત્રોતો” ની શ્રેણીમાં કરવામાં આવે છે. કોઈ વ્યક્તિ પણ વિશેષ રૂપથી વ્યક્તિગત પ્રયાસો દ્વારા ડેટા અથવા આંકડાકીય માહિતીનો સંગ્રહ પોતાની જરૂરિયાતને પૂરી કરી શકે છે, પરંતુ સ્થાનિક સ્તરથી લઈને રાષ્ટ્રીય સ્તર સુધી સરકારો આંકડાકીય આધાર સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવનાર પ્રાથમિક સ્ત્રોત હોય છે. આથ આંકડાકીય સ્ત્રોતને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણોથી શ્રેણીબદ્ધ કરી શકાય છે.

(અ) ડેટાને રજૂ કરવાનું સ્વરૂપ :

- (1) કોઠા આધારસામગ્રીઓ
- (2) બાર ચાર્ટ Bar Charts અથવા
- (3) નકશાઓ

(બ) ક્ષેત્ર સંબંધિત આધાર સામગ્રીની રજૂઆત

- (1) સ્થાનિક
- (2) રાષ્ટ્રીય
- (3) આંતરરાષ્ટ્રીય

પ્રકાશનની યોજના અનુસાર પણ આંકડાકીય માહિતીઓ દૃષ્ટિકોણથી હોઈ શકે છે.

(અ) કામચલાઉ

(બ) સામયિક

જેમ કે — સાપ્તાહિક, માસિક, વાર્ષિક અથવા પંચવર્ષીય

ભારતમાં આંકડાકીય આધાર સામગ્રીઓનો સંગ્રહ કરવાનો જે પ્રયાસ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, તેની પૃષ્ઠભૂમિનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે જોતાં આધુનિક ભારતના ઈતિહાસમાં સૌથી પહેલાં 1862 માં સ્ટેટિસ્ટિકલ કમિટી (Statiscal Committee) ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેનો ઉદ્દેશ્ય વેપાર, નાણું, શિક્ષણ તથા ખેતી સંબંધી આંકડાઓનાં સંગ્રહ કરવા માટે એક આંકડાકીય સ્વરૂપના નમૂના તૈયાર કરવાનો હતો, જેથી ઈચ્છિત અને ઉપયોગી આંકડાકીય માહિતીનો સંગ્રહ કરી શકાય. વર્ષ 1863 માં સૌ પ્રથમ સ્ટેટિસ્ટિકલ એબસ્ટ્રાક્ટ ઓફ બ્રિટીશ ઈન્ડિયા (Stastical Abstract of British India)નું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું હતું. વર્ષ 1875માં જોન સ્ટ્રેચ (John Strechay) એ સૂચવ્યું હતું કે ભારતમાં ખેતી તેમજ વાણિજ્ય વિભાગ (Department of Agriculture and Commerce) ની સ્થાપના કરવામાં આવે. તેનો હેતુ

રાજ્યની આવક વધારવાનો હતો. વર્ષ 1949માં જ્યારે ભારત સરકારના કેબિનેટ સચિવાલય અંતર્ગત આંકડાકીય એકમની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે આ દિશામાં પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું અને અનેક સમિતિઓનો કલેક્શન એન્ડ ઓર્ગનાઈઝેશન ઓફ સ્ટેટેસ્ટિકલ (Collection and Organization, Government of India) માટે મંજૂરી આપવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ એકમને અમુક સમય પસાર થયા પછી સેન્ટ્રલ સ્ટેટેસ્ટિકલ ઓર્ગનાઈઝેશન, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા (Central Statistical, Government of India) ના રૂપમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું જે ભારતમાં આંકડા સંકલનની પ્રવૃત્તિઓનો સમન્વય કરે છે અને પ્રકાશન પણ કરે છે. ભારતમાં વર્ષ 1863 પહેલાનાં સમયમાં આંકડાકીય માહિતી ઉપલબ્ધ ન હતી.

સેન્ટ્રલ સ્ટેટેસ્ટિકલ ઓર્ગનાઈઝેશન ઉપરાંત ઓફિસ ઓફ ધી કોમર્શિયલ ઇન્ટેલિજન્સ એન્ડ સ્ટેટેસ્ટિક્સ (Office of the Commercial Intelligence and Statistical) ચંદીગઢ, ઓફિસ ઓફ ધી રજિસ્ટ્રાર જનરલ તથા સેસેસ કમિશનર (Office of the Registrar General and Census Commissioner) વગેરે ભારતનાં અનેક ક્ષેત્રોની આંકડાકીય માહિતીનો સંગ્રહ કરે છે. સેન્ટ્રલ સ્ટેટેસ્ટિકલ ઓર્ગનાઈઝેશન દ્વારા ગાઈડ કરવામાં આવે છે. તેમાં સમયાંતરે સુધારા-વધારા કરવામાં આવે છે. અને આ ભારતની આંકડાકીય માહિતીના મુખ્ય અને અધિકૃત સ્ત્રોત છે.

આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતોના પ્રકાર :

(A) રાષ્ટ્રીય માહિતી સ્ત્રોતોને બે વિભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય.

- (1) ક્રમિક પ્રકાશનો
- (2) કામચલાઉ પ્રકાશનો

(B) આંતરરાષ્ટ્રીય / ક્ષેત્રીય માહિતી સ્ત્રોતોને બે વિભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય.

- (1) ક્રમિક પ્રકાશનો
- (2) કામચલાઉ પ્રકાશનો

(A) રાષ્ટ્રીય માહિતી સ્ત્રોતો :

(1) ક્રમિક પ્રકાશનો (Serial Publications) :

Statistical Abstract of India. New Delhi : Central Statistical Organization. New Series. 1950 – વાર્ષિક પ્રકાશન વર્ષ 1863 થી આંકડાકીય શ્રેણી પ્રકાશનને Statistical Abstract of British India ના શીર્ષકથી મૂળભૂત રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવતું હતું. તેને સમાપ્ત કરી હવે વર્તમાન શીર્ષકથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તેમાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો ઉપર આંકડાઓને સમાવવામાં આવેલ છે. જેમ કે ક્ષેત્રફળ, વસતિ, સામાજિક સ્થિતિ, આબોહવા, શ્રમ અને રોજગારી, ખેતીવાડી, ઉત્પાદન, સિંચાઈ, પશુપાલન, ઉદ્યોગો, વાણિજ્ય જંગલો, વ્યાપાર, રાષ્ટ્રીય આવક તથા ખર્ચ બેંકિંગ, વીમો, આયાત-વિકાસ, શિક્ષણ, કિંમતો વગેરે. આમાં 250 કોઠા આપવામાં આવેલાં છે. અખિલ ભારતીય સમય શ્રેણીમાં સામાન્ય રીતે 10 વર્ષના સમયગાળાની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ હોય છે.

(2) કામચલાઉ પ્રકાશનો (Adhoc Publications) :

કામચલાઉ આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતોનું પ્રકાશન વિશિષ્ટ વિષયો ઉપર કરવામાં આવે છે. આ નિયમિત ક્રમિક પ્રકાશન છે અને તેનું સંકલિત ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણો જોઈએ તો, Women in India : A Statistical Profile. New Delhi : Dept. of Social Welfare, 1978.

આ 12 વ્યાપક વિષય શીર્ષકો ઉપર આંકડાકીય માહિતી આપવામાં આવેલ છે. જેમ કે – જન્મમરણનાં આંકડા, સ્વાસ્થ્ય અને કુટુંબકલ્યાણ, શિક્ષણ, રોજગાર, રાજકીય ભાગીદારી, આયોજનો, મહિલા કલ્યાણ, વિકલાંગ કલ્યાણ, સામાજિક સુરક્ષા, સામાજિક કાર્ય, શિક્ષણ અને તાલીમ.

(B) આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી સ્ત્રોતો (Inter National Information Sources) :

(1) ક્રમિક પ્રકાશનો (Serial Publications) :

Unesco Statistical Yearbook. Paris : UNESCO Statistical Office, 1949 – વાર્ષિક પ્રકાશન.

આ વાર્ષિકીનું પ્રકાશન 1949 થી કરવામાં આવે છે. તેમાં શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, પ્રૌદ્યોગિક, પુસ્તકાલય, પુસ્તક ઉત્પાદન, સમાચારપત્ર, પત્રિકાઓ, સાંસ્કૃતિક લેખો, ફિલ્મ, સિનેમા, પ્રસારણ, છપાયેલી સામગ્રીનું આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર, સાંસ્કૃતિક વારસો વગેરે ઉપર આંકડાઓ ઉપલબ્ધ છે. વર્ષ 1993 ની આવૃત્તિમાં સાત પરિશિષ્ટ આપવામાં આવેલ છે. એક પરિશિષ્ટમાં યુનેસ્કો દ્વારા પ્રકાશિત બધા આંકડાકીય પ્રકાશનોની સહાયભૂત પુરવણી આપવામાં આવેલ છે. દરેક ભાગનાં પ્રારંભમાં આપવામાં આવેલી માહિતીના વ્યાપ અંગેનો ઉલ્લેખ હોય છે.

(2) કામચલાઉ પ્રકાશનો (Adhoc Publications) :

World Tables, 1991/ The World Bank – 6th Ed. – Baltimore : John Hopkins, University for World Bank, 1991.

તેની પ્રથમ આવૃત્તિ 1971 માં પ્રકાશિત થઈ હતી. આ આર્થિક અને સામાજિક સમય પ્રમાણેની આધારસામગ્રીનો સંગ્રહ છે, તેમાં 1950થી બધા દેશોના આંકડા આપવામાં આવેલ છે. દેશ અંગેનાં પૃષ્ઠોમાં રાષ્ટ્રીય હિસાબના આંકડા, વિદેશી વ્યાપાર, બહારનું દેવુ, ઉત્પાદનો, નાણાં તથા આર્થિક સામાજિક સૂચકાંક વગેરેના આંકડાઓ આપવામાં આવેલાં છે.

(C) નકશાના રૂપમાં આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોત (Statistical Information Source in Map Form) :

આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતનું પ્રકાશન નકશાના રૂપમાં પણ કરવામાં આવે છે. જે છૂટાં છૂટાં પાનાંઓ અથવા નકશાપોથીઓનાં સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે. તેનું ઉદાહરણ જોઈએ તો,

Atlas of the Child in India / Moonis Raza and Sudesh Mangia. New Delhi : Concept, 1986

ખાસ કરીને બાળ જનસંખ્યાના આંકડા આપવા માટે તેને તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે, જેમાં 116 વિષયના નકશા (152 પાનાં) છે. જેમાંથી બાળ જનસંખ્યાનાં ચાર પાસાંઓની માહિતી મળે છે. બાળ વસતિશાસ્ત્રને લગતી વિશેષતાઓ, મજૂરબાળ, સાક્ષરતા અને શિક્ષણ તથા સ્વાસ્થ્ય પૌષ્ટિક આહાર તથા પરિવાર નિયંત્રણ. આ આંકડાની વસતિ ગણતરી મુજબના તૈયાર કર્યા છે.

Census Atlas : National Volume, 1981. New Delhi : Registrar General and Census Commissioner, 1988.

An Atlas of Tribal India by Moonis Razd and Ajjazuddin Ahmad. New Delhi : Concept, 1989.

આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતો માટેના વાઙ્મયાત્મક સ્ત્રોતો (Bibliographical Sources for Statistical Information Sources_

Statistical Sources. Detroit: Gale, 1962

આ એક વાર્ષિક પ્રકાશન છે, જેની 10 મી આવૃત્તિ 1986 માં પ્રકાશિત થઈ હતી. આમાં અમેરિકન સ્ત્રોતોને પણ સમાવવામાં આવેલ છે. સાથે સાથે બીજા દેશોની આંકડાકીય માહિતીના સ્ત્રોતોને પણ સમાવવામાં આવ્યો છે.

આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોતોની સમસ્યાઓ (Problems Related to Statistical Information Sources) :

કોઈ પણ ગ્રંથાલય માટે આંકડાકીય માહિતી સ્ત્રોત આંકડાકીય પ્રકાશન ઉપયોગી હોય છે. પરંતુ માહિતી સ્ત્રોતનાં રૂપમાં તેના ઉપયોગ સંબંધિત કેટલાંક પ્રશ્નો પણ ઊભા થતાં હોય છે :

- (1) આ સ્ત્રોતો ક્યારેય પણ અદ્યતન હોતા નથી.
- (2) આપેલાં આંકડા હંમેશાં ઉપયોગ કરનારની જરૂરિયાતને અનુરૂપ નથી હોતાં.
- (3) સમજવામાં મુશ્કેલ હોય છે.
- (4) આંકડાઓની અપ્રાપ્યતા : જે ક્ષેત્રનાં વિષય ઉપર ઉપલબ્ધતાને આંકડાકીય માહિતીની જરૂર હોય તે ક્યારેક તે નથી મળતી.

આ ઉપરાંત, કોઈવાર સંગ્રહ કરેલાં આંકડા પણ અનેક કારણોસર સમયસર પ્રાપ્ત નથી થતા. આ કારણે વ્યક્તિગત ગુપ્તતા, વેપારી દષ્ટિએ ખાનગી, રાજ્ય સલામતી વગેરે. વળી, આંકડાકીય પ્રકાશનોની કિંમત વધારે હોવાથી મોટાં ભાગનાં ગ્રંથાલયો સિવાય તેને ખરીદવા શક્ય હોતાં નથી.

7.5 સારાંશ (Summary)

બધા જ પ્રકારના ગ્રંથાલયમાં જીવનચરિત્ર કોઈ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ સ્ત્રોત મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. તેના વિવિધ પ્રકારો જેમ કે રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય, ક્ષેત્રીય અથવા સ્થાનિક, વિશિષ્ટ વિષયલક્ષી અથવા તો સામાન્ય કક્ષા વગેરે જુદાં જુદાં પ્રકારના ગ્રંથાલયમાં જુદાં જુદાં પ્રકારના જીવન ચરિત્રાત્મક કોશો વસાવવા જોઈએ. જીવન ચરિત્રાત્મક સ્ત્રોતના વિવિધ ઉદાહરણો પણ આપવામાં આવેલાં છે.

ભૂગોળ એ સામાજિક વિજ્ઞાન અંતર્ગત અગત્યનો વિષય છે. વિશ્વમાં આ વિષયમાં સંશોધન કાર્ય વિશેષ થાય છે. નકશા, નકશાપોથીઓ, પૃથ્વીના ગોળા, ગેઝેટિયર્સ, અને પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાનો સૌથી વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ સ્ત્રોતનો ઉપયોગ સામાન્ય લોકો સંશોધકો અને વિશેષજ્ઞો દ્વારા થતો હોવાથી આમ ઉપયોગિતાની દષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્ત્વનો બની રહે છે.

જીવનચરિત્ર કોશ એ બધા જ પ્રકારના ગ્રંથાલયોમાં સંદર્ભકાર્ય માટે મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ પ્રકારના સ્ત્રોતો ઘણાં મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. આ આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય, ક્ષેત્રીય અથવા સ્થાનિક કક્ષાના તેમજ વિશિષ્ટ વિષયલક્ષી અથવા તો સામાન્ય કક્ષાના વગેરે પ્રકારના હોય છે. જીવનચરિત્ર, કોશના ઉપયોગ, મૂલ્યાંકન અને આ સ્ત્રોતની, માર્ગદર્શિકા સૂચિ તેમજ જીવનચરિત્ર સંદર્ભ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની પ્રક્રિયાની ચર્ચા કરવામાં આવી. જીવનચરિત્ર સ્ત્રોતાના વિવિધ ઉદાહરણો, માર્ગદર્શિકાઓની સૂચિ અંગેની માહિતીની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

7.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર (Answers of Self-Check Exercises)

(1) ભૌગોલિક સ્ત્રોતના પ્રકાર નીચે મુજબ છે :

1. નકશા, નકશાપોથીઓ, ગ્લોબ
 - સામાન્ય અથવા સ્થળાકૃતિ
 - સ્થાનિક
 - વિશિષ્ટ અથવા વિષયલક્ષી

2. ગેઝેટિયર

- આંતરરાષ્ટ્રીય અથવા
- રાષ્ટ્રીય
- પ્રાદેશિક
- સ્થાનિક

3. યાત્રા માર્ગદર્શિકા

- ગ્રંથમાળા રૂપે
- વ્યક્તિગત રૂપે

(2) ગેઝેટિયરના ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે :

1. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળ વર્ણન કોષ

- Chambers world Gazetteers
- Websters New Geographical Dictionary

2. રાષ્ટ્રીય સ્થળ વર્ણન કોષ

- Imperial Gazetteers of India
- Gazetteer of India : The Indian Union Central Gazetteer Unit, Government of India, Delhi Publication Division, 1965'-1978, 4 Vol. set.

3. જિલ્લા સ્થળ વર્ણન કોષ

- Uttar Pradesh District Gazetteers
- Andhra Pradesh District Gazetteers

(3) ભારતીય ઉપખંડમાં યાત્રા માટે મદદરૂપ માર્ગદર્શિકાના ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

- Fodors Guide to India.
- Handbook for Travellers in India, Barma and Ceylon.

(4) જીવન ચરિત્રાત્મક કોશના મૂલ્યાંકન ધોરણો જોઈએ તો :-

- અધિકૃતતા : પ્રકાશક કે તંત્રીથી પ્રતિષ્ઠા
- વ્યાપ : માહિતી ભૂતકાલીન કે સાંપ્રત છે.
- પસંદગીની નીતિ : લાયકાતના ધોરણો કે કોઈ માપદંડ આધારે
- અઘતન : માહિતી કેટલી અઘતન છે.
- માળખું : ટાઈપિંગના અક્ષરો સુવાચ્ય
- છણાવટ : આપવામાં આવેલ માહિતીની રજૂઆતની પદ્ધતિને ધ્યાનમાં
- અન્ય વિશેષતાઓ જેવી કે અનુક્રમણિકા, વાક્યમયસૂચિ, રેખાચિત્રો, વગેરેનો સમાવેશ થયેલ છે.

7.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords)

- કોતરણી (Engraving) : જેમાં અક્ષરો અથવા લખાણ ચિત્રોને લાકડાં ધાતું અથવા અન્ય પદાર્થો ઉપર કોતરણી, ટાંકીને રજૂ કરવું.

- ગેઝેટિયર (Gazetteer) : સાર્વજનિક ઘટનાઓનો લેખ કે જે સરકાર દ્વારા સમયાંતરે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.
- ગ્રિડ (Grid) : 'પ્રોજેક્શન'ના સ્થળોનું અંતર માપવા માટેની રીત
- પરિવેશ (Contours) : નકશામાં દરિયાની સપાટીથી એક જ ઊંચાઈના સ્થળોને એકબીજાથી સાંકળતી રેખા.
- ભાષાંતર (Translation) : એક લિપિના શબ્દો અથવા અક્ષરોને બીજી લિપિના અક્ષરોમાં લખવું.
- છબિ (Portrait) : વ્યક્તિના મુખ, ચિત્ર અથવા જીવન પરથી તૈયાર થયેલ છબિ
- જીવન ચરિત્ર (Biography) : વ્યક્તિના જીવન ચરિત્રને લગતો લેખિત દસ્તાવેજ
- જીવનચરિત્ર કોશ (Biographical Dictionary) : વ્યક્તિના નામથી વર્ણાનુક્રમે ગોઠવાયેલ વ્યક્તિના જીવન ચરિત્રાત્મક વિગતોના લખાણના સંકલનનો કોશ
- વસતી ગણતરી : કોઈ દેશની વસ્તી અથવા અલગ અલગ વર્ગોની અધિકૃત ગણતરી કરવી.
- સર્વેક્ષણ (Survey) : વ્યવસ્થિત અથવા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કરેલી શોધ, શોધનું વિવરણ
- આંકડાઓ (Statistics) : વર્ગીકૃત અને પૃથક્કરણ કરેલ સંગ્રહોના આંકડાઓ પ્રદર્શિત કરવા

7.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Further Reading)

- Higgen, Gavin (1980). Printed Reference Material : New Delhi : Oxford & IBH. Chapter 10, pp.229–254.
- Krishna Kumar (1996). Reference Service. 5th ed. New Delhi : Vikas.
- Katz, William A (1992). Introduction to Reference Work. Vol. 1 : Basic Information Sources. 6th ed. New York : McGraw Hill : Chapter 10. pp 329–352.
- Grittings, R. (1978). The Nature of Biography. London: Heinemann.
- Higgins, Caving, (ed). (1980). Printed Reference Material. New Delhi : Oxford & IBH.
- Katz, William A. (1992). Introduction to Reference Work. Vol. 1: Basic Information Sources. 6th ed. New York : McGraw— Hill.
- Krishna Kumar (1996). Reference Service : 5th rev ed. New Delhi: Vikas.
- Mukherjee, A.K. (1975). Reference Works and Its Tools. 3rd ed. World Press : Calcutta.
- Grogan, Denise J. (1992). Practical Reference 2nd ed. London : Library Association Publishing Limited.

